

81.2(кар)97
э 53

Къарачай тил

2
Класс

ЭЛКЪАНЛАНЫ МАГОМЕТ
ОРУСЛАНЫ АСИЯТ

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

Грамматика, тюз джазыу бла тил ёсдюрюу

ТЁРТЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

2
КЛАСС

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ,
ЧЕРКЕССК—1980

БИРИНЧИ СЕНТЯБРЬ

Суратха къараб, ушакъ этиу.

Сорууда:

1. Суратда кимлени кѳресиз?
2. Сабийле къайры барадыла?
3. Ала къалай кийингендиле?
4. Къолларында нелери барды?
5. Кимге элтедиле?

§ 1. Биринчи классда окъулгъанны къайтарыу.

Тауушла бла харифле.

1-чи иш. Окъугъуз.

Школлагъа барыгъыз,
Билим, акъыл алыгъыз!
Кирсиз болсун саныгъыз,
Окъургъа айлансын къаныгъыз.
Сизни окъур заманыгъыз джетгенди,
Ленин, окъугъуз деб, осият этгенди.

Къочхарланы Къ.

Окъуу

билим

2. *Окъуу, билим* деген сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа бёлююз. Къаты эмда джумушакъ тауушланы табыгъыз.

АЛФАВИТ.

Аа а	Бб бе	Вв вэ	Гг гэ	Гъгъ гъэ	Дд дэ	Ее е	Ёё ё	
Жж же	Дждж джэ	Зз зэ	Ии и	Йй й	Кк ка	Къкъ къа		
Лл эл	Мм эм	Нн эн	нг нга	Оо о	Пп пэ	Рр эр	Сс эс	Тт тэ
Уу у	у къысха у	Фф эф	Хх ха	Цц цэ	Чч ча	Шш ша	Щщ ща	
Ъ ъ	Ыы ы	Ь ь	Ээ э	Юю ю	Яя я			

Харифлени бу джорукъ бла тизилгенлерине *алфавит* дейдиле.

алфавит

хариф

2-чи иш. Бу сёзлени алфавит бла джазыгъыз.

Сентябрь, колхоз, заман, бурун, джюлгюч, окъуу, январь, гебен, дарий.

Тауушла харифле бла белгиленедиле.

Ачыкъ харифле: *а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.*

Тунакы харифле: *б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, у (къысха), ф, х, ц, ч, ш, щ.*

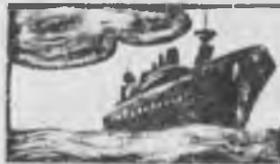
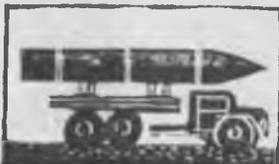
Тунакы къысха у-ну кесини харифи джокъду, ол ачыкъ тауушну танытхан у бла белгиленеди: *тау, суу, сууукъ; ь* бла *ь* харифле тауушланы белгилемейдиле.

3-чю иш. Классыгъызда окъугъанланы тукъумларын алфавит бла джазыгъыз. Ачыкъ харифлени тюблерин сызыгъыз.

Затны кёргюзген сёзле.

(Ким? Не?)

4-чю иш. 1. Бу суратлагъа къарагъыз, соруулагъа джууаб беригиз. Была неледиле? (атларын айтыгъыз).

2. Була кимледиле? (атларын айтыгъыз).

пионер

ракета

космонавт

3. Бу сёзлени сёзлюклеригизге джазыгъыз.

5-чи иш. 1. Берилген сёзлени юлгюдеча джазыгъыз.

Устаз, китаб, уста, сохта, тахта, Тохтар, перо, къагъыт, бояу, сюрюу, сюрюучю, къой, къойчу.

К и м? *Инженер, сохта, ...*

Н е? *Парта, мел, ...*

инженер

сохта

устаз

2. Бу сёзлени сёзлюклеригизге джазыгъыз.

Затны ишин кӛргюзген сӛзле.

(Не этеди?)

6-чы иш. 1. Суратлагъа къарагъыз. Аланы не этгенлерин айтыгъыз.

Космос кеме ...

Трактор ...

2. Точкаланы орнуна сӛзле салыб, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю: *Ракета учады.*

7-чи иш. 1. Не этеди? деген соруугъа джууаб берген сӛзлени айырыб джазыгъыз.

Къаладжюк, трактор, сюргенди, сохта, сабий, окъугъанды, джыгъылгъанды, пионер, юретгенди, табханды, атханды, садакъ, басханды, кӛз ачханды.

табханды чачханды басханды

2. Бу сӛзлени сӛзлюклеригизге джазыгъыз.

8-чи иш. 1. Ишлерине кӛре, затланы билигиз. атларын айтыгъыз.

... ишлейди, урунады, къралын бай этеди. ... окъуйду, билим алады, иги халиге юренеди, къралына хайыр кел-

тиреди. ... къралын сюеди, джауладан сакълайды. ... мюрзеу джыяды, сабан сюреди, къралны амбарларын мюрзеуден толтурады. ...семиртеди, кёб этеди къозуларын, джыл сайын планын толтурады, къралдан саугъа алады.

Керекли сёзле: *къойчу, ишчи, элли, пионер, чекчи.*

2. Точкаланы орнуна керекли сёзлени сала джазыгъыз.

окъуйду *сюеди* *семиртеди*

9-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орнуна керекли сорууланы салыгъыз.

1. Бизни кёкюрегибизде кыызарады (... ?) октябрияланы джулдузлары.

Кремлни башында джылтыраб джанадыла (...) аллай джулдузлары.

2. Октябрияла бирикген сабийледиле. Ала окъуйдула (... ?) сурат саладыла (... ?), ойнайдыла (... ?), джырлайдыла (... ?), къууанчлы джашайдыла (... ?)

Затны ышанын кёргюзген сёзле.

(Къаллай? Неллай?)

10-чу иш. 1. Суратха къарагъыз, соруулагъа джууаб этигиз.

Алма къаллайды?
Исса къаллай алма алды?

Шекер къаллайды?
Мусса къаллай шекер
ашайды?

2. Сорууланы джууабларын джазыгъыз. Къаллай? Неллай?
деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сызыгъыз.

11-чи иш. 1. Окъугъуз да джазыгъыз. Затны ышанын кёргюзген
сёзлени тюблерин сызыгъыз.

Мийик таула бла сабанла, тар ёзенле, ариу сахарла,
насыблы элле — ма ол мени туугъан джеримди.

мийик

кийик

сейир

2. Бу сёзлени сёзлюклеригизге джазыгъыз.

12-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орнуна керекли
сёзлени салыгъыз.

1. ... кюн тийди. 2. ... Ахматчыкъ къадалыб окъуйду.
3. ... къызчыкъ ... джырчыкъ джырлайды. 4. ... Хасанчыкъ
анасыны ызындан чабыб барады.

Керекли сёзле: *гитче, камсык, жарыкъ, адебли,
ариу.*

гитче

камсык

13-чю иш. Точкаланы орнуна керекли сёзлени сала джазыгъыз.

Къар акъды, кёмюр а Джай иссиди, кыш а
Къоргъашын ауурду, тюк а Шекер татлыды, турма уа
... . Терек мийикди, кёкен а ...

К е р е к л и с ё з л е : а л а ш а д ы , к ѳ а р а д ы , а ч ы д ы , д ж е -
н г и л д и , с у у к ѳ д у .

исси

ауур

дженгил

14-чю иш. 1. Айтымланы окъугъуз. Точкаланы орнуна керекли сёзлени сала джазыгъыз.

Мени устазым.

Мусса мени устазымды. Ол бизге ... хапарла айтхан эди. Бююн ол бизге ... дерс окъутду. Ол дерседе биз эс ийиб олтурдукъ. Мени устазымы ... къарнашы инженерди, ... эгечи уа докторду. Биз устазыбызны сюебиз. Ол бизни ... халиге юретеди.

2. Къ а л л а й ? Н е л л а й ? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сызыгъыз.

АЙТЫМ.

15-чи иш. 1. Хапарчыкъны окъугъуз.

Къ а ч .

Кюнле къысхаргъандыла. Сыртланы къырау къакъгъанды. Чегетле саргъалгъандыла. Къышлыкълада ханс къатханды.

2. Бу хапарчыкъда ненча айтым барды?
3. Хар айтым ненча сёзден ктуралгъанды?
4. Биринчи айтым нени билдиреди? Экинчи уа? Ючюнчю уа?

Толу магъана берген бир неда талай сёзге айтым дейдиле. Айтым сёзледен къуралады. *Айтымны биринчи сёзю* уллу хариф бла джазылады.

16-чы иш. Бу суратлагъа къараб, айтымла къурагъыз. Айтым-
ланы джазыгъыз.

1. Ишчи не этеди?

2. Суратчы не этеди?

3. Устаз не этеди?

4. Доктор не этеди?

устаз

доктор

17-чи иш. Окъугъуз. Айтымланы бир-биринден айырыгъыз. Ке-
рекли джерге точка салыгъыз. Айтымны биринчи сёзюн уллу хариф
бла джазыгъыз.

Танг атды адамла кьозгьалдыла кюн тийди сабийле школгьа ашыгьадыла ишчиле ишге барадыла иш кюн башланды.

Соруула:

1. Текстде ненча айтым барды?
2. Биринчи айтымны окъугъуз. Нени юсюнден айтылады?
3. 2-чи, 3-чю, 4-чю, 5-чи, 6-чы айтымланы окъугъуз. Хар айтымны биринчи сёзюн кьайсы хариф бла джазарыкьсыз?

18-чи иш.

Джайны эсге тюшюрейик.

Соруула:

1. Къачан болгъан эди? 2. Кюн къалай къыздырды? Сабийле кьайры бардыла? 4. Ала анда не этедиле? 5. Кесигиз джай заманда кьайда джууунасыз?

§ 2. Уллу харифле.

19-чу иш. 1. Окъугъуз да джазыгъыз.

Ёлкада.

Сабийле тегерек тизилдиле. Чычханчыкъгъа Катячыкъны айырдыла. Лёша аны къууду. Катя джетиб Ленинден тутду. Владимир Ильич аны мийикге кёлтюрдю.

— Киштикчик чычханчыкъны джеталмады, — деди Ленин. Сора чычханчыкъ Соня болду. Лёша аны джетиб тутду.

(А. Кононовдан.)

2. Айтымлада адамланы атларын, тукъумларын табыгъыз.

3. Ол сёзле къаллай харифле бла джазылыб башланадыла?

Адамланы атлары, тукъумлары, аталарыны аты уллу хариф бла джазылыб башланадыла.

Владимир Ильич Ленин

20-чы иш. Сизни классда окъугъан сохталаны атларын алфавит бла джазыгъыз. Юч джашчыкъны атлары бла айтымла къураб джазыгъыз.

21-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Уллу хариф бла джазылгъан сёзлени алай нек джазылгъанларын айтыгъыз.

Бизни джазыучуларыбыз.

Къочхарланы Къасбот, Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Аппаланы Хасан, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат — белгили джазыучуладыла.

22-чи иш. Хапарчыкыны окъугъуз. Адамланы атларыны, тукъумларыны тюблерин сыза джазыгъыз.

Бизни космонавтла.

Бизни фахмулу космонавтарыбыз: Алексей Елисеев, Евгений Хрунов, Борис Волюнов «Союз-5» деген космос кеме бла космосха учхандыла. Алексей Елисеев бла Евгений Хрунов «Союз-4» деген космос кеме бла учуб айланган Владимир Шаталовгъа къонакыгъа баргъандыла. Елисеев бла Шаталов «Союз-8» деген кемеде космосха экинчи кере учхандыла. Махтау сизге, багъалы космонавтла!

23-чю иш. 1. Айтымланы окъуб джазыгъыз. Айырылыб басылгъан сёзлени тюблерин сызыгъыз.

Ахмат Карачаевск шахарда джашайды. Ол окъугъан школ Ленин атлы орамдады. Аны къарт атасы бла анасы Джёгетей элде джашайдыла. Уллу къарнашы Москвада окъуйду. Ол инженер боллукъду. Карачаевскени къатында Къобан бла Теберди суула бир-бирине къошуладыла.

2. Айырылыб басмаланган сёзле къаллай хариф бла джазылыб башлангандыла?

3. Ол сёзле нени кёргюзедиле?

Шахарланы, эллени, орамланы, сууланы атлары уллу хариф бла джазылыб башланадыла.

Москва

Ленинград

24-чю иш. Ханапчыкъны окъугъуз. Уллу хариф бла джазылыб башланган сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Волга.

Бизни къралда Волга бек уллу сууланы бириди. Анга Москва, Ока, Кама кьошуладыла. Волга бла Донну ара-сында уллу канал ишленгенди. Волганы джагъаларында Астрахань, Волгоград, Саратов, Куйбышев, Ульяновск, Горький, дагъыда башха шахарла орналгъандыла.

Ульяновск шахарда туугъанды В. И. Ленин.

Волгоград

Ульяновск

Горький

25-чи иш. Айтымланы окъугъуз, уллу хариф бла джазылгъан сёзлеге эс ийигиз.

Мени анам.

Мени анам фермада ишлейди. Ол ийнеклерине Акъкъаш, Еребаш, Къолан, Сарыкъулакъ, Бышта деб атла атагъанды. Бышта Сарыкъулакъдан эсе кёб сют береди. Анам Быштаны сютюнден бузоучугъуна да ичиреди. Атам тууарланы кютеди.

Юй хайуанлагъа, джанууарлагъа аталгъан атла хар заманда уллу хариф бла джазылыб башланадыла.

Акъкъаш

Сарыкъулакъ

Алабаш

26-чы иш. Уллу хариф бла башланган сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Бойнакъ.

Хасан малда ишлейди. Ол Бойнакъны хоншу малчы кьошдан алгъан эди. Бойнакъ совхозну маллары джан-

лыдан сакълайды. Джай тауда Бойнакъ да, хоншу ферманы ити Добар да талашхан эдиле. Бир кесек замандан ала бир-бири бла шох болдула. Бир кече джанлы къойлагъа чабханында, Бойнакъ бла Добар бир бёрюню талагъан эдиле.

§ 3. Къайтарыу.

27-чи иш. Окъугъуз да ненча айтым болгъанын айтыгъыз. Айтымланы джазыгъыз. Уллу хариф бла точка салыргъа унутмагъыз.

Пионер Исса.

Мариям бла Исса орамда кетиб бара эдиле аланы алларында къарт амма бара эди орам тайгъакъ эди амма аягъы тайыб джыгъылды Мариям бла Мусса аны эседиле Исса Мариямгъа китабларын берди ол аммагъа болушургъа чабды Исса юлгюлю пионерди пионерле хар заманда алай этедиле.

28-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Уллу харифле бла джазылгъан сёзлени тюблерин сызыгъыз. Нек джазылгъанларын айтыгъыз.

Сохтаны хапары.

Мен Черкесск шахарда джашайма. Атам Алий устаз болуб ишлейди. Тамада къарнашым Руслан заводда слесарь болуб ишлейди. Биз Совет орамда джашайбыз. Кесим Горький атлы школда окъуйма. Мен Коля бла бирге олтурама. Джай Коля къатыш Къобан сууда джууунама.

Черкесск

джуу

джууунуу

29-чу иш. Суратха къараб, айтымла къураб джазыгъыз.

Къачхы чегетде.

Айтымлада боллукъ сёзле: чегет, тала, кёк, терек, бутакъ, суу, джагъа, Асият, Ахмат, Локъман, Мухаммат, Петя, Катя, Юра, Хасан, кирпи.

§ 4. Зынгырдаукъ бла сангырау тунакы тауушла.

30-чу иш. Окъугъуз, ачыкъ эмда тунакы тауушланы айырыгъыз.

Джуртум.

Мен сенсиз

къанатсыз къушма.

Мен сенсиз

тилсиз булбулма,

кар. 2269

сүйюб къууаныб тынгылаб

32-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Сангырау тунакыланы тюблерин сызыгъыз.

Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ.
Туугъан кеси тилибизде билим, акъыл алайыкъ.
Заманында къадалыб окъуюкъ школлада,
Джарыкъ, билим ачхычларын кёрейик китабадан.

(А л и й л а н ы У м а р.)

барайыкъ алайыкъ кёрейик

Бир къауум зынгырдауукъ тауушланы сангырау джёнгерлери барды: *б—п, в—ф, г—к, гъ—къ, д—т, з—с, ж—ш, дж—ч, й—у* (къысха *у*); *л, м, н, нг, р* джёнгерсиз зынгырдауукъладыла; *х, ц, щ* — сангырауладыла.

33-чю иш. Тюбюнде берилген сёзледен айтымла къурагъыз. Зынгырдауукъланы тюблерин сызыгъыз.

1. Тютюн, ичиу, саулугъуна, береди, адамны, заран.
2. Кюч, билим, учадыла, бла, темир, миниб, къушла-гъа.
3. Излеб, билим, алтын, табады, кюмюш, таулада.

саулукъ джаулукъ

§ 5. Зынгырдауукъла бла сангыраулары сёзню ахырында тюз джазылылары.

34-чю иш. Окъугъуз. Айырылыб басмаланган тунакыланы къалай айтылгъанларын тенгледиригиз.

Тоб—тобу, саб—сабы, таб—табы.

Сёзню ахырында *б* таууш, *п* кибик эштилсе да, тюрленмей джазылады.

С ё з ю ч ю н: *Китаб—китабы, кзаб—кзабы.*

35-чи иш. Сёзлени юлгюдеча тюрлендириб джазыгъыз.

Ю л г ю: *чёб—чёбю; чаб—чабыб.*

Къоб, тоб, кзаб, таб, джаб, клуб.

Ишекли тунакы *б* тауушдан сора ачыкъ таууш келсе, *б* таууш ачыкъ эштиледи. Ол себебден тюрленмей джазылады.

36-чы иш. Назмуну окъугъуз. Б хариф джазылгъан джерде *п* таууш эштилген сёзлени табыгъыз, тюрлерин сызыгъыз.

Мен Ленинни окъуйма.

Джюрек тартыб, бек суйюб,
Хар кюн сайын эс ийиб,
Ленинни джазгъанларын
Окъуйма сейирсиниб.

(С ю й ю н ч л а н ы А.)

Къарачай сёзледе сёзню ахырында **д** джазылмайды, **т** джазылады.

Сёз ючюн: *Хант, сырт, курт.*

Башха тилден кирген сёзле тюрленмей джазыладыла.

Сёз ючюн: *Съезд, завод, отряд.*

37-чи иш. Точкаланы орнуна **т** неда **д** харифни сала джазыгъыз.

1. Ленингра... уллу шахарды. 2. Мени атам Волгогра...да болгъанды. 3. Ахма... да, Амина... да, Асия... да заво...да ишлейдиле. 4. Бизни отря...да иги окъугъан пионерле кёбдюле.

съезд завод отряд

38-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Мура... балтагъа са... салды. 2. Пионер отря... экскурсиягъа барады. 3. Хамзат... Мухамма...ны то... ойнаргъа юретеди. 4. Бир пу...да оналты килограмм чакълы барды. 5. Асия...ны тетра...ы бек кирсизди.

§ 6. Зынгырдаукъ бла сангырау тунакыланы сёзню ортасында тюз джазылыулары.

Къарачай сёзлени тамырында **п, с, х** харифледен сора **д** джазылмай, **т** джазылады.

Сёз ючюн: *сохта, устаз, тохта, баста, шаптал, къаптал.*

39-чу иш. Точкалары ориуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Хамид бла Абдуллахны, иги окъугъанлары ючюн, бек мах...адыла. 2. Ус...аз сох...агъа мах...ау къагъыт берди. 3. Осман бас...а ашайды. 4. Тох...ар тах...ада ишлей турады. 5. Мух...ар шап...ал терек орнатды.

къаптал тохта уста

40-чы иш. Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

1. Устаз. 2. Махта. 3. Къаптал. 4. Тохта.

Сёзню ортасында **б, д, с, т, ф, х, ч, ш** харифледен сора **гъ** джазылмай, **х** джазылады.

С ё з ю ч ю н: **сабха, заводха, басха, атха, сафха, чархха, чачха, ташха.**

41-чи иш. Керекли харифлени сала джазыгъыз.

Хут ат...а миниб чарс...а барды. Чарс...а баргъанла саф...а турадыла. Сабийле тап...ырда уллу таш...а миниб чарс...а къарайдыла. Къаш...а ат...а минген, арт...а къалмай, озуб келди.

42-чи иш. Берилген сёзледен айтымла къураб джазыгъыз.

1. Амманы, тутханды, чапхыны. 2. Сохта, шкафха, салды, китабланы. 3. Сабийле, учхандыла, чанала, къапхакъны, бла, башындан.

чархха телеграфха

§ 7. Тунакы тауушланы алмашынулары

43-чю иш. Окъугъуз. Айырылыб басмаланган тунакылагъа эс ийигиз: *кзонакъ — кзонагъы; сенек — сенеги; таракъ — тарагъы.*

К ъ бла **К** сѣзню ахырында эки ачыкъ тауушну арасына тюшселе, **Къ-Гъ, К-Г** алмашынадыла.

44-чю иш. Тьубюндеги сѣзлени юлгюдеча тюрлендириб джазыгъыз.

Бармакъ, табакъ, сабакъ, сернек, челек, терек, бешик, эшик, таякъ, ушакъ, ийнек, улакъ.

Ю л г ю: *бармакъ — бармагъы; сернек — сернеги.*

45-чи иш. Керекли харифлени точкаланы орнуна сала джазыгъыз.

Мени ула...ымы бир къула...ы къарады, бир бутчу...у уа акъды. Ключю...юм, аны кѣргенлей, боюнчу...ун, созуб чабады. Аланы алай этгенлерин кѣргенлей, ана тауу...убуз, къанатларын къа...ыб, балачы...ларын аладан къоруулайды.

46-чы иш. Айырылыб басмаланган харифлеге эс не окъугъуз. *Агъач — агъаччыкъ, чач — чаччыкъ, къарылгъач — къарылгъаччыкъ.*

Сѣзню арасында эки **ч** бир джерде келсе, аллындагъы **ч** **ш-гъа** алмашынады.

47-чи иш. Берилген сѣзлени юлгюдеча тюрлендириб джазыгъыз.

Чѣгюч, печ, эркеч, къурмач, къалач, дюккюч, ачхыч.

Ю л г ю: *Чѣгюч — чѣгюшчюк, ...*

48-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Анам таба тутху...чукъ алды. 2. Сюрююню аллында бир гитче эрке...чик келеди. 3. Къоянчыкъ, дюккю...чюкге миниб, тёрт джанына къарайды. 4. Къарылгъа...чыкъ юйню шорбатында уя ишлейди.

§ 8. Къайтару.

49-чу иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Кёбюсюне чыч...анланы къап...ан бла тутадыла. 2. Чы...чыкъланы сакъларгъа керекди. 3. Темир ус...а чарх...а шина салды. 4. Агъа...чы агъа...дан чана ишлейди. 5. Къонакъбай къона...ын бек сыйлады. 6. Дырынчы сене...и бла дырын джыяды.

50-чи иш. «Къыш» деген суратка къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

С о р у у л а :

1. Кюн къалай эди?
2. Къаллай къар джауду?
3. Сабийле къапхакъда не этедиле?
4. Сабийле нек кюледиле?

51-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Боран.

Боран буру... боранла...
Ёрге-энишге ча...ады,
Джанлы къойну сюргенча,
Къарны сюрю... барады.
Къар да борандан къоркъу...
Ышыкълагъа къысыла...
Ууакъ-ууакъ джыйыла,
Аны арты курт бола...

(Биджиланы А.)

52-чи иш. Берилген сёзлени къоша, устазны болушлугъу бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

Къыш.

Къар. Терен. Кюн. Суу. Буз. Сабийле. Лыжала. Чанала. Учадыла. Ойнайдыла. Кюледиле. Джыгъыладыла. Бузлайды.

§ 9. Сёзню къурамы.

ТАМЫР БЛА АФФИКС.

53-чю иш. «Къой» деген бёлюмлери болгъан сёзлени айырыб джазыгъыз.

Къойчу.

Мени атам совхозда къой кютеди. Ол къойчуду. Атам кютген къойла семиздиле. Мен атама болушама. Бир кюн къойланы алларын тыйыб кюте тургъанлай, бир гитче кютю къойчукъ къатыма келди. Мен ол къойчукъга ётмек къабукъчукъ ашатдым.

Къой, къойчу, къойчукъ деген сёзле джууукъ сёзледиле.

Джууукъ сёзлени барысында бар бирча кесегине тамыр дейдиле. Аланы барысында бар кесеги *къой* сёзю тамырыды.

Тамырдан къалгъан кесеклерине *аффиксле* дейдиле; *чу, чукъ* аффиксле.

54-чю иш. Окъугъуз. Айтымланы джазыгъыз. Айырылыб басылгъан сёздеде тамыр бла аффикслени сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Темирчи.

Темирчи темирден талай зат ишлейди. Мени къарнашым темирчилик этгенли беш джыл толады. Ол бир гитче темирчикден темир чюй этди.

Темирчи, темирчилик, темирчик — бу сёзле *темир* деген тамырдан къуралгъандыла.

55-чи иш. 1. Бир тамырлы сёзлени окъугъуз. Джазыгъыз. Сёзлени тамырларын сызыгъыз.

мал	суу
малчы	суулу
маллыкъ	суусуз

малчылыкъ
малчылыкъда
малча

суучу
суулукъ
сууча

2. Бу сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

56-чы иш. 1. Бир тамырлы сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Чалкъычыла.

Чалкъычыла бичен чаладыла. Ала чаллыкъны чалынныкъ джерлерин къоймай чаладыла. Чала-чала, чалкъылары дуппукъ болгъанлай, чалкъыларын таблайдыла. Чалкъычы джыйын чаллыкъны чалыб бошады.

Сёз къураучу аффиксле.

Исса мал кютеди. Ол малчы болуб ишлегенли талай джыл болады. Исса малчылыкъ ишни бек сюеди. Ол маллыкъгъа талай мал айырды.

2. *Мал* тамыры болгъан сёзлени айырыб джазыгъыз. Алагъа соруула салыгъыз. Магъаналарын айырыгъыз. *Мал* деген тамыргъа аффиксле кшошуб, джангы сёзле къурайдыла.

Мал—малчы, мал-чы-лыкъ, мал-лыкъ; -чы, -лыкъ сёз къураучу аффикследиле. Ала джангы сёзле къурайдыла.

57-чи иш. 1. *-чы, -чу, -чи, -чю* аффикслени кючю бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Таш, сабан, къой, иш, сёз, чалкъы, сенек, отун, темир, кюйюз, тил, агъач.

2. Бу сёзле бла 4 шер айтым джазыгъыз.

58-чи иш. *-чыкъ, -чукъ, -чик, чюк* аффиксле бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Бычакъ—	къозу—	эгиз—	мюйюз—
Алма—	отун—	теке—	кюйюз—
Къама—	орун—	челек	тюлкю—
Китаб—	оноу—	без—	ёгюз—

59-чу иш. *-лы, -лу, -ли, -лю* аффиксле бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Къарачай—	орус—	тегей—	гюрджю—
Ногъай—	отун—	билим—	сёз—
Мал—	орун—	бичен—	юй—
Таш—	оноу—	эл—	бёрк—
Агъач—	оюн—	берч—	кёл—

60-чы иш. *-чы, -чи, -чу, -чю, -лы, -лу, -ли, -лю, -лыкъ, -лукъ* аффикслени кючю бла джангы сёзле къураб джазыгъыз.

Сабан, агъач, тууар, ёгюз, иш, таякъ, къама, къонакъ, сенек, челек, бычакъ, таракъ, орус, сахар, эл, чырай, тау.

Ю л г ю: *сабан—сабанлыкъ, сабанчылыкъ.*

61-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орнуна керекли аффикслени салыгъыз.

1. Сабан... сабан сюреди. 2. Къой... къой кютеди. 3. Ёгюз... ёгюзлеге къарайды. 4. Иш... ишлейди. 5. Бичен... де гокка хансла джашнайдыла. 6. Анам тон... ийлейди. 7. Фермагъа мал...гъа кёб тана алдыла. 8. Кюз... къачхы джангурладан сора кёгерди.

62-чи иш. *-лу, -лю, -ли, -лы* аффиксле бла джангы сёзле къурагъыз. Ол сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: *бичен — биченли. Совхозну биченли кзышылыкъларында гебенле кёрюнедиле.*

§ 10. Къайтарыу.

63-чю иш. Хапарчыкны окъугъуз. Базыкъ басылгъан сёздеде тамыр бла аффикслени айырыб джазыгъыз.

Уллу байрамыбыз.

Октябрь байрам джууукълашыб келеди. Фабрикледе, заводлада, колхозлада — хар къайда байрамгъа хазырлануу кызыуу барады. Ишчиле, эллиле иш планларын артыгъы бла толтурургъа кюрешедиле.

Ма байрам келди. Джер-джерде къууанч ауазла, джырла, къууанч кюкю чыгъады.

Школ сабийчикле, сафха туруб, орамны барадыла. Аланы къолларында байракъчыкълары джелде чайкъа-ладыла.

64-чю иш. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

ТУУГЪАН ЮЙДЕГИДЕ.

Соруула:

1. Аталары не этеди? 2. Аналары уа не этеди? 3. Азрет бла Маршим не эте турадыла? 4. Аланы кыяллай оюнчакълары барды?

65-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, точкаланы орнуна керекли сёзлени салыгъыз.

1. Исса трактор бла ... сюреди. 2. ... сабан ызгъа кырай барады. Ол ... иги хайыр алады. 3. Хасан ... ишлегенли, талай джыл болады. ... джерледе мюрзеу кёб болады.

Салынныкъ сёзле: Сабан, сабанчы, сабанчылыкъдан, сабанчылыкъда, сабанлы.

66-чы иш. Затны кесин кёрюзген сёзледен затны ышанын кёрюзген сёзле кыураб джазыгъыз.

(Аффиксле: -сыз, -сиз, -суз, -сюз, -лы, -ли, -лу, -лю.)

Таш—ташсыз джер. Мал—... таула. Аккылы—... адам.
Кюч—... ёгюз.

67-чи иш. Берилген бир тамырлы сёзлени кыоша, хапарчыкъ кыураб джазыгъыз.

Джигит, джигитлик, джигитча, джигитсиз.
Джануар, джануарча, джануарсыз.

§ 11. Бёлюм.

68 чи иш. 1. Берилген сёзлени окъуб, ненча бёлюмден къуралгъанларыи айтыгъыз.

Къой, къойчу, ёгюзчю, сабанчыла, окъуучула, окъуучуларыбыз, къаргъа, къаргъаны.

2. *Къой* деген сёзде ненча бёлюм барды? Ненча ачыкъ таууш барды? *Къойчу* деген сёзде ненча ачыкъ таууш, ненча бёлюм барды?

Сёзде ненча ачыкъ таууш болса, анча бёлюм болады. *Сабанчыла* деген сёзде тёрт ачыкъ таууш болгъаны себбли, тёрт бёлюм барды.

69-чу иш. 1. Сёзлени бёлюмлеге бёле джазыгъыз.

Сабийле, тенгле, сохтала, устаз, джашчыкъ, къызчыкъла, китабларыбыз, партала, шиндикчикле.

2. Айырылыб басмаланган сёздеде ненчашар ачыкъ таууш бла ненчашар бёлюм барды?

70 чи иш. Назмуну окъугъуз. Тюблери сызылгъан сёзлени бёлюмлеге бёле джазыгъыз.

Туугъанды ол ёлмезге.

Кёзю джумулуб,

Айырылса да бизден,

Ленин сауду,

Джашайды ол ичибизде.
Къучакълады Ленинни
Мермер кешене.
Амма ёллом джокъду
Ленинни ишине.

(Ертенланы А.)

71-чи иш. Берилген хапарчыкъда тюбю сызылгъан сёзлени бёлумлеге бёле джазыгъыз.

Акка.

Бизни орамда бир къарт акка джашайды. Аны сабийле бек сюедиле. Орамда кёрселе, ала тегерегин аладыла. Ол кёб джомакъ биледи. Джомакъ башланады. Сабийле тынч боладыла. Ала къулакъ ийиб тынгылайдыла. Бир кере айтылгъан джомакъны акка экинчи айтмайды. Сабийле бек тилеселе, алгъаракъда айтылгъанны да къайтарыучанды бир-бирде.

72-чи иш. Берилген сёзлени, бёлумлерини санына кёре, айырыб джазыгъыз.

Ит, эшик, этек, терезеле, терекле, юй, стол, школ, чюй, тюз, тюрлю, мюйюз, мюрзеу, мюлк, кёмюр, темир, темирчи, темирчилик, ётмек, бёрк, кёпюр, ётгюр, тенглик, малчылыкъ, талкъы, ютюргю, сюрме, бёчке, гыбыт, къунаджин, ирк, ишек, чемич, маркъа.

73-чю иш. Бир бёлюмлю, эки бёлюмлю, юч-тёрт бёлюмлю сёзле табыб джазыгъыз. Аллай сёзлери болгъан экишер айтым къураб джазыгъыз.

§ 12. Басым.

74-чю иш. 1. Назмуну окъугъуз. Къара басмаланган сёзлени тюбюнде соруулагъа кёре айырыгъыз.

Сакъла, кесме!

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, юйретирге, ёсдюрюрге, сакъ болургъа.
Сакъла, кесме джаш агъачны, чапракълансын,
сүйюнсюн.

Сакъла, кесме, сени джуртунг джалан болмай
кийинсин.

(А к ъ б а й л а н ы И.)

2. *Сакъла* деген сёзде ненча бёлюм барды? Биринчи бёлюм къайсыды? Экинчи уа? Бу сёзде ала бирча айтыламыдыла? Къайсы бёлюм кючлюрек айтылады?

3. *Кесме* деген сёзде ненча бёлюм барды? Къайсы кючлюрек айтылады?

Сёзде эки, юч, талай бёлюм болса, бир бёлюмю къалгъан бёлюмледен эсе кючлюрек айтылады. Анга б а с ы м дейдиле.

Сёз ючюн: *сенсе деген сёзде биринчи, меннге деген сёзде экинчи бёлюм кючлюрек айтыладыла.*

Басымлы бёлюмде ачыкъ тауушха б а с ы м л ы а ч ы к ъ т а у у ш дейдиле. Басым тюшмеген бёлюмде ачыкъ тауушха б а с ы м с ы з а ч ы к ъ т а у у ш дейдиле. Басымны кёргюзюрге керек болса, басым белги (') салынады.

Сёз ючюн: *Алма, алма.*

75-чи иш. Басым тюшген бёлюмлени ачыкъ тауушларына басым белги () сала джазыгъыз.

Ракета, газета, даурбаз, сабан, сабанчы, сабанчыларыбыз, чалкы, чалкычы, чалкычыла, чалкычылабыз.

76-чы иш. 1. Окъугъан заманда басым тюшген бёлюмлени кёл-тюртюрб окъугъуз.

Джашау.

Тенгизча теренди дейдиле джашау,
Тенгиз чёгеди, сай болад къуруб.
Баргъан суучад дейдиле джашау,
Таркъаймайд джашау, тебеди уруб.
Гокка хансчады дейдиле джашау,
Джашау кюнде саргъалыб къатмаз,
Эркинлик бизге туугъандан башлаб,
Кюнча тиеди, ёмюрде батмаз.

(Хубийланы О.)

2. Биринчи куплетни тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Басым белги салыгъыз.

1. Къарачай тилде басым кёбюсюне сёзню ахыр бёлюмюне тюшеди.

С ё з ю ч ю н : будай, сабан, къонакъ, сенек.

2. Басым сёзню башха бёлюмлерине да тюшеди.

С ё з ю ч ю н : барма, ичме, алма, келме, айланма.

77-чи иш. Тюбюнде берилген сёзледен айтымла къураб джазыгъыз. Басым тюшген бёлюмлеге басым белги салыгъыз.

Гудогу, къычырады, заводну. Чакъырады, ишге, ол, ишчилени. Кетедиле, заводха, ишчиле. Кетдиле, башла-

гъандыла, эртденбла, ишни. Барады, тохтамай, иш, мында. Ишлейди, бек, Назир, иги. Ол, былтыр, школда, онунчуну, бошагъанды, бизни, классны.

78-чи иш. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала, басым тышген бёлюмлеге басым белги сала джазыгъыз.

Ата джуртубуз.

Сен сю...се кенг тюзл...ни,
Махт...йса сабанланы.
Мен да, айырыб къ...лгъан дж...рледен,
Сю...ме Кавказ тауланы.

§ 13. Экиленнген тунакы тауушлары болгъан сёзле.

79-чу иш. Экиленнген тунакылары болгъан сёзлени тублерин сыза джазыгъыз.

Мусса.

Мусса совхозда ишлейди. Ол коммунистди. Бир джолда Мусса малларын дуппур башына джайгъан эди. Кюн иссиде малла, дуппур башында джоппу болуб, иссилей эдиле. Мусса кютген малла кюн сайын джетиджюз грамм эт къоша эдиле. Ол коммунист урунууну джигериди.

Эки ачыкъны ортасында келген экиленнген тунакыла кёчюрген заманда эки бёлюнедиле.

Сёз ючюн: *Мус-са, ком-мунист*

80-чи иш. 1. Сёзлени кёчюрге тыйыншылысыча бёле джазыгъыз.

Акка, амма, программа, гокка, чилле, юлле, джоппу, исси, муккур.

2. Сайлагъан сёзлеригиз бла тёртюшер айтым джазыгъыз.

81-чи иш. Суратха къараб, хапарчыкъ джазыгъыз.

**В. И. ЛЕНИН
БЛА
САБИЙЛЕ.**

82-чи иш. Айтымлада экиленген тунакы тауушлары болгъан сёзлени кёчюрюрге тыйыншылысча бёле джазыгъыз.

Сабийле къар джуммакъ ойнайдыла. Амма къарт болгъанды. Акка джыккыр ишлейди. Анам бышлакъны хуппегиге салды. Исса джассы къангала джарды. Акканы кёлулда гуммосу барды. Биз джаз гокка хансла джыябыз. Киши чыпчыкъ гаккылагъа тиймейди. Мурат ачхасын кассада тутады. Дотту улу боккасын тёппесине къаблады. Джаппай Чоппаны кёлтугъундан кыппаны алды. Чокка бла Дакка лыппырланы юлешдиле. Чоккуланы Аппакъ бла Джуккаланы Джаппар бичен чаладыла. Гаммешле исси джерлени сюедиле. Дуппурну аллындагъы юйчюк кимникиди? Мусса джассы къанганы джарды.

83-чю иш. Берилген сёзле бла хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

Гокка, уллу, гаккы, исси, дуппур, тёппе, Исса, класс, джоппу, муккур.

Юлгю: *Исса уллу талада гокка хансланы джыяды...*

84-чи иш. Хапарчыкъны, аллына кёре, аягъын джазыгъыз.

Джаз.

Джаз келди. Тюзле гокка хансладан толдула

уллу

программа

§ 14. Къысха у, й, ь, ь болгъан сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюу.

Къысха у бла й бёлюмню аягъында ачыкъладан сора келселе, тизгинден тизгинге кёчюрген заманда алларында келген ачыкъладан айырыргъа болмайды ала-ны.

Сёз ючюн: *тау-ла, тай-ла.*

Й бла къысха у бёлюмню аллында келселе, кёчюрюледиле.

Сёз ючюн: *ха-уа, бере-йик, кёре-йик.*

85-чи иш. Сёзлени, кёчюрюрча, бёлюмлеге юлешиб, араларына сызчыкъла тарта джазыгъыз.

Ана, къонакъ, орундукъ, къарт, аууш, байла, къой-ла, джауа, хауа, ишлейик, къоян, таякъ, джайлыкъ, байлыкъ, баулукъ, джаулукъ.

Ь бла Ъ алларында келген харифледен айырыл-майдыла кёчюрген заманда.

Сёз ючюн: *паль-то, куль-тура, адъ-ютант.*

86-чи иш. Алгъы бурун кёчюрюрге болмагъан сёзлени джазы-гъыз. Аны ызындан кёчюрюрге болгъан сёзлени, кёчюрюрча, бёлюб-бёлюб джазыгъыз.

Ата, тауукъ, джау, джангы, къурт, джууурт, джурт, пальто, съезд, культура, джассы, исси, кийик.

87-чи иш. Назмучукъну окъугъуз. Айырылыб басмаланган сёзлени, кёчюрюрча бёле, джазыгъыз.

Ана тилим.

Джаным, тиним,	Халкъым суйген
Ана тилим,	Ана тилим.
Сенден алдым	Сеннге барды,
Окъуу-билим,	Ана тилим,
Анам берген,	Джюрек толу.
Атам билген,	Суймеклигим.

(Суйюнчланы А.)

88-чи иш. Кёчюрюрге болмагъан сёзлени айырыб джазыгъыз.

Совет Аскер.

Джер джарылыб,
От чачылса,
Бир къоркъуу салмаз,
Сау дуняда бир аскер да
Бизге тенг болмаз.
Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз.

(Батчаланы А.-К.)

§ 15. Къайтару.

89-чу иш. Назмучукъну окъугъуз, сёзлени бёлюмлеге бёле. басым белгилерин сала джазыгъыз.

Бир джашчыкъ.

Ой, бир джашчыкъ, бир джашчыкъ,
Бир джашчыкъда бир башчыкъ.

Эштирге кѳулакѳла.
Джашчыкѳ кютер улакѳла.
Алларында хончала.
Тюклюдюле, тонча, ала.
Аны тюбю уууртла,
Кѳбдю сенден умутла.

90-чы иш. Суратха кѳараб, берилген сѳзлени хайырландыра, хан-парчыкѳ джазыгѳыз.

ДЖАЙ ТЕРЕК БАЧХАДА.

Сѳзле: шолну, кѳатында, терекле, сабийле, гокка хансла, кѳызчыкѳла, джашчыкѳла.

§ 16. Магъанасы джууукъ сёзле. (Синонимле.)

91-чи иш. Текстде айырылыб басмаланган сёзлени магъаналарына эс ие окъугъуз.

Мени тенгим.

Мени тенгим Хыйса тартынчакъ джашды. Аны уялчакълыгына адамла бюсюреу этедиле. Бир къауум тенглерери Хыйсаны самаркъау этерге умут этедиле. Ол ала айтханча кесин хыликке этдирлик джаш тюлдю. Хыйса чырайлы адамды. Аны келбетлигине сукъланырчады. Усталыгына уа андан да бек сукъланырса. Аны къолу джарашмагъан иш табаллыкъ тюлсе. Алай а не уллу кёллюлюгю, не махтанчакълыгы джокъду аны.

Соруула:

1. Айырылыб басмаланган сёзлени (тартынчакъ — уялчакъ, самаркъау — хыликке, чырайлы — келбетли) магъаналары бир-бири бла къалайдыла?
2. Айтылгъанлары уа бирчамыды?
3. Аллай сёзлеге аталгъан атны эсигизге тюшюрюгюз.

92-чи иш. Магъаналары джууукъ болгъан сёзлени тюблерин сызыгъыз.

Къасайланы Осман джигит джаш болгъанды. Батыр джашла Улуу Ата джурт къазауатда кёб таукеллик этгендиле. Таукеллик, джигитлик, батырлыкъ бир атадан туугъан къарнашладыла. Ала совет адамны иги шартларындыла. Урушлада болуб къалмай, ол шартла урунууда, хар кюндеги джашауда кереклидиле.

Къоркъакълыкъ, къызбайлыкъ, хомухлукъ ишге чырмау боладыла.

Орамны ёрге экеулен гузаба оздула. Ашыгъыш этиб, кесинги оздурма. Адебли бла намыслы къарнаш бла эгечдиле. Ала хар адамны юсюнде болургъа керекли затладыла. Адеб бла намысны гитчеликден алыргъа керекди.

93-чю иш. Айырылыб басмаланган сёзлени магъанасы джууукъ сёзла бла ауушдуруб джазыгъыз.

Исса къарыулу джашды. Ол адебли адамды. Исса ётгюрлюк да, джигитлик да эталлыкъды.

Осман къарт адамды. Ол совхозда къараууллукъ этеди.

Осман озуб баргъан адамлагъа накъырда этерге ёчдю. Ол, къарт болса да, кесин самаркъау этдирмейди. Осман кёбюсюне ышарыб сёлешеди. Накъырдагъа, чамгъа аны усталыгъы бютеу уллу ёзеннге белгилиди.

Ауушдурлукъ сёзле: кючлю, намыслы, таукеллик, батырлыкъ, улайгъан, сакълаууллукъ, чам, хыликке, кюлюб.

94-чю иш. Берилген сёзлеге джууукъ сёзле табыб джазыгъыз.

Хатерли—... , чачаргъа—... , абыныргъа—... , къайгъы... , ууатыргъа—... , ангыларгъа—... , сабыр—... , уятлы—... , чабаргъа—... , олтурургъа... , кууаныргъа—... , джазаргъа—... .

95-чи иш. Башында берилген сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

§ 17. Магъанасы къаршчы сёзле.

96-чы иш. Айырылыб басмаланган сёзлени магъаналарына эсе не окъугъуз.

Батыр бир ёлюр—къоркъакъ минг ёлюр. Минги Тау мийкиди, Казбек андан алашады.

Къоргъашын ауурду, кюмюш а дженгилди. Бал татлыды, турма уа ачыды.

97-чи иш. Магъанасы тюбюндеги сёзлеге къаршчы болгъан сёзле табыгъыз.

Батыр, чомарт, ашхы, къарыулу, узун, базыкъ, акъ, огъурлу, уллу, ариу, дженгил, татлы, къалын, семиз, акъыллы, джылы, керекли.

Юлгю: *Батыр—къоркъакъ.*

Керекли сёзле: джукъа, ачы, эрши, огъурсуз, къоркъакъ, къысха, назик, ауур, гитче, тели, къара, керексиз, аман, базыкъ, къызгъанч, сууукъ, арыкъ.

98-чи иш. Джизыгъыз. Точкаланы орнуна керекли сёзлени салыгъыз, соруула бла скобкаланы джазмагъыз.

Схарла (къ а л л а й д ы?) ... , чилле уа (къ а л л а й д ы?) Чибини (къ а л л а й д ы?) Балта иги кесмейди—ол (къ а л л а й д ы?)

99-чу иш. Окъугъуз. Керекли сёзлени къошуб джазыгъыз.

Къар акъды, кёмюр а... .
Джай джылыды, кыыш а... .
Пух дженгилди, таш а... .
Сют джукъады, сютбашы уа... .

§ 18. Тилни кесеклери.

Шагърей этиу.

100-чю иш. 1. Сёзлени окъугъуз.

Кюн, кызыл, пионер, терезе, къой, юй, окъуйду, парта, татлы, батыр, ат, келди, сары, адам, стол, чабды.

2. Сёзле къайсы соруулагъа джууаб этгенлерин кёрюгюз, сорууларын сёзлени туураларына джазыгъыз.

Юлгю: *Кюн (не?)*

Затланы атлары (ким? не?) — *пионер, терезе, кюн.*

Затланы не этгенлери (не этеди?) — *келди, джазды.*

Затланы тюрсюнлери, ышанлары (къаллайды?
не л л а й д ы?) — *кызыл, татлы.*

101-чи иш. Бу хапарчыкъдан алгъа затланы атларын, андан сора затланы не этгенлерин, артда уа затланы ышанларын, сыфатларын джазыгъыз.

Терен къар джауду. Сууукъ кюнле келдиле. Сабийле школгъа барадыла. Къанатлыла джылы джерлеге учуб кетдиле. Къар джолда арбала джырылдайдыла. Уллу чанала бла кёк биченни ташыйдыла. Джылы, джарыкъ класслада окъуу барады.

Тау, эл, пионер — затланы атларыдыла, алагъа ат дейдиле.

Къызыл, акъ, татлы — затны къаллай болгъанын кѳргюзедиле.

Алагъа сыфат дейдиле.

Учады, орады, келди — затны не этгеинин кѳргюзедиле, алагъа этим дейдиле.

Ат, сыфат, этим тилни кесеклеридиле.

103-чю иш. Бу сѳзледен айтымла къурагъыз.

Ийнек, стауатха, сютлю, къайтды. Кюн, сайын, къызчыкъ, болушады, анасына. Ёседиле, наратла, ариу, джашил.

104-чю иш. Кесигиз беш ат, беш сыфат, беш да этим табыб джазыгъыз.

А т л а :

С ы ф а т л а :

Э т и м л е :

АТ.

§ 19. Атны магъанасы.

105-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Класса къаллай затла бардыла? Атларын айтыгъыз да кёр-гюзюгюз аланы.
2. Школда энтда къаллай затла бардыла?
3. Юйюгюзде уа къаллай затла бардыла?
4. Класса ким барды?
5. Юйюгюзде кимигиз барды?

Затланы атлары болгъан эмда ким? не? деген со-руулагъа джууаб этген сёзлеге *ат* дейдиле.

Адамгъа ким? деген соруу, къалгъан затлагъа не? деген соруу салынады.

106-чы иш. Окъугъуз да джазыгъыз. Атланы тюблерин сызы-гъыз.

Биз Карачаевск шахарны кенг орамы бла барабыз. Орамлада автобуслар, джюк машиналар, дженгил машиналар джюрюйдюле. Джюк машиналар агъач, таш, цемент, ты-тыр ташыйдылар.

Карачаевск шахар ёсюб барады. Шахарда джангы заводлар, фабриклар ишленедиле. Мени анам да, къарна-шым да, уллу эгечим да джангы ишлене тургъан заводда ишлейдиле. Алар кюнлюк планларын артыгъы бла тол-турадылар.

107-чи иш. Окъугъуз да соруулагъа джууаб этигиз.

1. Стакан, табакъ, графин, аякъ, кружка—была не-ледиле?
2. Эмен, къайын, чынар, бусакъ, тал—была не-ледиле?
3. Бёрю, айю, тюлкю, аслан, къаплан—была не-ледиле?

4. Тауукъ, къаз, бабуш, кърым тауукъ—была неле-
диле?

тауукъ

таууш

джаныуар

108-чи иш. Берилген юлгюге кёре, точкаланы орнуна атланы
сала джазыгъыз.

1. Адамла: устаз, инженер

2. Юй къанатлыла: тауукъ

3. Хайуанла: ийнек, къунаджин

4. Ууакъ аякълыла: къой

5. Кёгетле: алма

хайуан

ууакъ

инженер

§ 20. Энчи атла.

109 чу иш. Окъугъуз. Джазыгъыз. Уллу хариф бла джазылгъан
атланы тюблерин сызыгъыз.

Айшат, Асият, Ханафий, Коля, Валя экинчи классда
айырма окъуйдула, Карачаевск шахарда, Ленин атлы
орамда джашайдыла. Эбзеланы Солтан бла Морозов Ва-
ня Теберди сууну джагъасына барадыла. Ала Володя
Ульяновну Симбирск шахарда, школда къалай окъугъа-
ныны юсюнден хапарчыкъла окъуйдула. Бусагъатда ол
шахаргъа Ульяновск дейдиле.

Ульянов

Владимир

*Адамланы атлары, тукъумлары, аталарыны аты,
шахарланы, орамланы, сууланы атлары энчи атла-
дыла.*

Энчи атла хар заманда уллу хариф бла джазылыб
башланадыла.

115-чи иш. Керекли джерледе точкаланы орнуна -ла, -ле аффикслени салыб джазыгъыз.

Къач кюн...де сохта... школну арбазында терек... орнатдыла. Аланы ичлеринде алма, кертме, балий терек... бар эдиле.

Терек... уллу... болдула. Ала кёгет... этдиле. Сабий... анда кертме..., алма..., балий... джыйдыла.

балийле

сабийле

116-чы иш. Атланы кёблук саннга сала джазыгъыз.

Юй, эчки, къой, къуш, къозу, кеме, сахар, джол, элек, аскер. Сайлагъан сёзлеригиз бла тёртюшер айтым джазыгъыз.

§ 22. Къайтарыу.

117-чи иш. 1. Назмучукъну окъугъуз. Атланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Ата джуртубуз.

Бизни джурт—Ленинни азатлы къралы—
Болгъанды дунияны

насыб тамалы.

Джер джюзю алады Джуртумдан юлгю:

Зауукъду джашауу,

чууакъды кёгю!

(Д ж а у б а л а н ы Х.)

2. Тюблери сызылгъан сёзлени тамыры бла аффикслерин сызчыкъ бла айыргъыз.

118-чи иш. Энчи атланы тюблерин сыза, точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Коммунист урунууну джигерлери.

Азрет шофёрду. Ол «Мара» совхозда ишлейди. Аны эгечи Асият та...укъ фермада ишлейди. Аланы гит...с эгечлери Зухра шекер чюгюндюр ёсдюреди.

Ала кес...рини план...рын артыгъы бла толтурады... .
Ала коммунист урунууну джигерлериди... .

Коммунист джигер урунуу

119-чу иш. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз, хапарчыкъда атланы тюблерин сызыгъыз.

САБИЙЛЕНИ КЪЫШ ОЮНЛАРЫ.

1. Къыш тющю.
2. Сабийлени къууанчлары.
3. Чана бла учуу.

Сабийлеге атла атагъыз (аллында ючюсюне).

120-чы иш. Атланы тюблерин сыза джазыгыз. Точкаланы орнуна керекли сорууланы салыгыз.

Бёрюле.

Азретни (...) къарт атасы Осман (...) чегетде къарауул (...) болуб ишлейди.

Бир джолда Осман (...) бёрюлени (...) эследи. Ол, чабыб барыб, мийик терекге (...) ёрледи. Бёрюле (...) Османни (...) терекде (...) кёрдюле. Акка (...) сау кечени терекден (...) тюшмей турду. Танг (...) атды. Бёрюле (...) кетдиле. Къарт Осман (...), терекден (...) тюшуб, юйюне (...) кетди.

§ 23. Сыфат.

121-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Къ а л л а й? деген соруугъа джууаб этген сёзлени атла бла бирге айырыб джазыгыз.

Джангы джыл.

Джангы джыл джууукълашыб келеди. Уллу эмда гитче сабийле Джангы джылгъа хазырланадыла. Ма келеди Джангы джыл! Школгъа субай нызы терекчикни келтирдиле. Уллу залны ортасына орнатдыла. Субай нызычыкъны ариу оюнчакъла бла джасадыла. Омакъ нызычыкъ кёк, къызыл, джашил лампачыкъланы джарыгъында джашнай эди.

Юлгю: *джангы джыл ... , ...*

Затланы ышанларын, тюрсюнлерин кёргюзген сёзлеге сыфат дейдиле. Сыфатла къ а л л а й? н е л л а й? деген соруулагъа джууаб этедиле. Айтымда атланы ачыкълайдыла.

Сёз ючюн: *къ а л л а й лампачыкъла? Кёк, къызыл, джашил лампачыкъла.*

гитче уллу джашил

122-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга!
Тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа,
Узакъ джерден келиб кьонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюнюб кьонуучу.

(Къаракетланы И.)

мийик ёхтем чууакъ

123-чю иш. Точкаланы орнуна керекли сорууланы сала джазыгъыз.

Мен библиотекадан жангы (. . .) китаб алыб окъудум. Анда бир сейир (. . .?) хапарла джазылгъандыла. Ол ала-мат (. . .?) хапарланы терен (. . .?) магъаналары барды. Мен ол китабны окъугъан сагъатымда, уллу (. . .?) эгечим бла гитче къарнашчыгъым бек суюб тынгыладыла.

сейир жангы библиотека

124 чю иш. Бу тюбюнде берилген сыфатлагъа атла кьоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю: *Уллу къарнашым Ленинградда окъуйду.*

Уллу, таза, жарыкъ, мор, кызыл, джумушакъ, татлы.

125-чи иш. 1. Бу тюбюнде берилген атлагъа сыфатла кьошуб джазыгъыз.

. . . Наныкъ, . . . галстук, . . . айран, . . . суу, . . . бёрк,
. . . эгеч, . . . къар, . . . жангур, . . . юй.

2. Ючюшер айтым джазыгъыз (сайлагъан сёзлеригиз бла).

126-чы иш. Соруулагъа джууаб джазыгъыз.

1. Бюгюн къаллай кюн болду?
2. Тюнене уа къаллай кюн болгъан эди?
3. Къыбладан къаллай аязчыкъ къакъды?
4. Эртденбла къаллай джелчик ура эди?

§ 24. Къайтарыу.

127-чы иш. «Шахарда» деген суратха къараб, сыфатланы къоша, айтымла къурагъыз.

Шахарда.

128-чи иш. Сыфатланы табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

КПСС-ни XXV съезди бизни партиягъа, саулай совет халкыгъа уллу къууанч болду. Съезд этген терен магъаналы ишле ёмюрде да унутуллукъ тюдюле. Ала бизни багъалы Коммунист партияны тулпарлыкъ историясыны тизгинлерине алтын харифле бла джазылгъандыла.

129-чу иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, атланы тюблерине бирер, сыфатланы тюблерине экишер сыз тартыгъыз.

Джангы кеме.

1962 джыл ишлениб, джангы кеме чыкыгъанды. Джангы кемени атына, бизни Къарачай-Черкес областны халкыны сыйы ючюн, «Карачаево-Черкессия» деб аталгъанды. Энди ол теплоход джер джюзюню бютеу тенгизлеринде, океанларында джюзеди. Дунияны тюрлю-тюрлю портларына киреди. Къб къралланы халкълары бизни кемени юсюнде таулу атны окъуйдула.

Бу теплоходну ишлегенлени уллу усталыкълары барды. АлаMAT кемени биринчи джолу эркинликни суйген Кубагъа болгъанды. Ноябрьны 28-де Карачаевск, Черкесск шахарлада, джангы теплоход джюзюб башлагъаны ючюн, къууанч джыйылыула болгъандыла.

130-чу иш. Бу атлагъа аланы тюблериндеги сыфатланы бирерин къоша, айтымла этиб джазыгъыз.

Атла: джай, джаз, къыш, кюз, харс, тала, кече, джастыкъ, тёшек.

Сыфатла: къуу, кенг, къуш, къарангы, къалын, алтын, сууукъ, джылы, джелли.

131-чи иш. Бу сыфатлагъа тыйыншлы атла табыб, джарашдырыб джазыгъыз.

Къашха . . .	уллу . . .	ауур . . .
тору . . .	акъыллы . . .	дженгил . . .
мыйкълы . . .	сакъаллы . . .	къалын . . .
гыдай . . .	алаша . . .	чий . . .
аламат . . .	мысты . . .	чочууукъ . . .
къолан . . .	ачы . . .	татлы . . .

132-чи иш. 1. Айтымланы окъугъуз. Джазыгъыз.

Къарлы къыш тюшдю. Сууукъ кюн болду. Мияла бузда сабийле учадыла. Исхакъ джылы тонун, тюклю бёркюн да кийди.

2. Сыфатланы туурасында сорууларын джазыгъыз.

Юлгю: *Къарлы* (къаллай?)

133-чю иш. Точкаланы орнуна керекли сыфатланы сала джазыгъыз.

1. Бизни элни артында бир . . . чегет барды. Джилек джыяргъа баргъан сабийлени . . . дауурлары чегетни зангырдатады. 2. . . байракъ чайкъалады . . . юйню башында. 3. . . кюнледе . . . кюнле кёб боладыла. 4. . . таулагъа . . . къар джауду. Эшик аллыбызда . . . суучукъ ашыгъыб барады. 5. Терекле . . . кийиниб тебрегендиле. Къанатлыла . . . джерледен учуб келедиле. Ала . . . джырларын джырлайдыла. 6. Базардан . . . къойну сояргъа алыб келедиле.

134-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Сыфатланы табыгъыз.

Ата джуртум.

Мени джуртум мийик сыртла, къаяла,
Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле,
Тауда элле, дангыл тюзде сахарла...
Сюймеклигим къалай уллуду сизге.

(Х у б и й л а н ы О.)

135-чи иш. Сыфатланы табыгъыз, ол сыфатла бла кесигиз джаны айтымла къураб джазыгъыз.

Акъ кёгюрчюн.

Джашил джаз джетди, джылы джел къагъыб,
Кёгет терекле къурмашча чагъыб.
Кёк къырдышчыкъда джатыб сабийле,
Акъ кёгюрчюннге къарайла бирге.
Чий дарий кибик къанаты, тюгю,
Къойнуна къысад песи кюлюб.

(Хубийланы О.)

§ 25. Этим.

Не этеди?

136-чы иш. Сабийлеге ат атагъыз, не эте тургъанларын джазыгъыз.

Юлгю: *Мурат джер къазады.*

137-чи иш. «Болушадыла» деген суратха къараб, кесигиз хапарчыкъ джазыгъыз. Не этеди? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тублерин сызыгъыз.

Болушадыла.

138-чи иш. Джазыгъыз. Атланы тюблерин бир сыз бла, этимлени тюблерин эки сыз бла сызыгъыз.

Почтальон (не этеди?) письмоланы чачады. Тракторист (не этеди?) джерни сюреди. Джел (не этеди?) чапракъланы тюшюреди. Колхозчула (не этедиле?) мюрзеу джыядыла. Чыпчыкъла (не этедиле?) учадыла. Джылккъычы (не этеди?) джылккъыны кютеди.

139-чу иш. Джомакъланы джазыгъыз. Этимлени тюблерин сызыгъыз.

Джай ёседиле, къачда тюшедиле.

Олтурады къарт тонун кийиб, аны тешиндирген джыламукъларын тегеди.

140-чы иш. Затланы не этгенлерин билдирген сёзлеге соруула салыгъыз.

Мен Къобан сууну джагъасында джашайма. Совет халкъ партияны XXV съездини бегимлерин джашауда бардырады. Совет адамла къууанчлы джашайдыла. Элибизде ариу юйле ишленгендиле.

141-чи иш. Джазмагъанлай, соруулагъа джууаб этигиз.

Шохла.

1. Къоянчыкъ Муратдан нек къоркъмайды?
2. Неден да бек суйюб, нени ашайды къоянчыкъ?
3. Былагъа шохла деб айтыргъа боллукъмуду?

Затны не этгенин, не этеригин, не эте тургъанын кёр-гюзген сёзлеге этим дейдиле. Этим айтымда *не этеди? не этгенди? не этерикди?* деген соруулагъа джууаб береди.

142-чи иш. 1. Сабийле не этедиле? План салыгъыз.

2. Джазмагъанлай, суратда кёргенигизни айтыгъыз.

143-чю иш. Айтымлада точкаланы орнуна керекли этимлени сала джазыгъыз.

Багъатырланы Харун Джэгетей элинде Харун опалты джылында комсомолгъа Орёлда танкалы училищени Къызыл Аскерде командир Харун Москвада Бронетанкалы академияны Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде Харун къазауатха Харун къазауатда уллу джигитликле Карачаевскедде Харуннга алаамат эсгертме Биз Харунну унутрукъ

144 чю иш. Хапарчыкъны окъугъуз, план бла изложение джазыгъыз.

Костя Кравчук.

Бу зат Уллу Ата джурт къазауатны заманында болгъан эди. 1941 джыл бизни аскерибиз бир кёзюуге дери Киевни кьойду.

Эки джаралы солдат полкчу байракъларын сакълар-
гъа керек эдиле. Ала бир юйню аллында он джыл болгъан
Костя Кравчук деб бир джашчыкъгъа тюбедиле. «Сен
пионермисе?» — деб соргъанларында: — «Пионерме», —
деди Костя. — «Сора ма бу байракъланы асыра».

Костя Совет Аскер келгинчи байракъланы асырар-
гъа пионер сёз берди. Байракъланы чырмаб машокга сал-
ды. Сууу болмагъан бир хуюгъа салыб асырады.

Совет Аскер Киевге къайтханында, Костя байракъ-
ланы шахарны комендантына берди.

Правительство Костяны Къызыл Байракъны ордени
бла саугъалады.

§ 26. Этимни заманлары.

145-чи иш. Бу назмуда этимлеге соруула салыгъыз, къаллай со-
руулагъа джууаб этедиле, кёрюгюз.

Къозучукъ.

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.

Эсге тюше, анасын
«Май-май» этиб чакъырад,
Бурма тюклю къозучукъ
Къалай ариу макъырад.

Бек ашыгъыб анасы
Къозучукъгъа келеди,
Къызгъан сютюн джелининден
Баласына береди.

Джут кьозучукъ, тыпырдай,
Анга мыллык атады,
Ана сютден тойгъанлай,
Зауукъ этиб джатады.

(Б о с т а н л а н ы Х а с а н.)

146-чы иш. Бу айтымлада уа этимле къайсы соруулагъа джууаб этедиле? Айтымланы доскада тинтигиз.

Клубда.

Сабийле клубха бардыла. Клубда сабийле тенглерин кёрдюле, кьууандыла. Пионерле колхозчулагъа алаамат концерт кёргюздюле.

147-чи иш. Точкаланы орнуна керекли этимлени сала джазыгъыз.

Маруа апасына . . . , сауутланы . . . , юйню . . . , кийимлени

148-чи иш. Окъугъуз.

Бюгюн Идрис (не этеди?) окъуйду, джазады. Тюненс Идрис (не этди?) окъуду, джазды. Тамбла Идрис (не этерикди?) окъурукъду, джазарыкъды, сурат саллыкъды.

Этимни юч заманы барды:

бусагъат заман, озгъан заман, боллукъ заман.

Бусагъат заман не этеди? деген соруугъа джууаб этеди. Кеси да бусагъатда бола тургъан затны билдиреди. (Джазады, ишлейди).

Оzgъан заман не этгенди? деген соруугъа джууаб этеди. Болуб бошагъан затны билдиреди. (Барды, сёлешди, ишледи.)

Боллукъ заман не этерикди? не этер? деген соруулагъа джууаб этеди. (Джазарыкъды, сурат саллыкъды, ишлерикди.) Энди боллукъ ишни билдиреди.

149-чу иш. Бу атлагъа этимле къошуб, айтымла къурагъыз.

Юлгю: *Ат чабады.*

Ат...

Къоян...

Суу...

Къуш...

Кюн...

Адам...

Терек...

Сабий...

Чалкъычы...

Киштик...

Къойчу...

Ханс...

Керекли сөзле: чабады, къачады, шууулдайды, учады, джылынады, сөлешеди, бююледи, ойнайды, чалады, джукълайды, кютеди, ёседи.

150-чи иш. Точкаланы орнуна керекли этимлени сала джазыгъыз.

Ишчиле заводлада ... Малчыла мал ... Алма терекден джерге ... Къазанны отдан ... Халис эгечине письмо ... Ийнек бузоуун ... Хамид Москвагъа ... Тюнене джангур ...

151-чи иш. Окъугъуз. Айтымлада этимлени тюрлерин сыза джазыгъыз.

Пил.

Индияда бир адамны пили болгъанды. Иеси пилни кереклисича бакъмай, джегиб тургъанды. Бир кюн пил иесине ачыуланнганды да, аягъы бла басыб ёлтюргенди. Индиялыны къатыны джылагъанды. Ол сабийлерин келтириб, пилни аякъларыны тюрюне атыб: «Пил! Сен быланы аталарын ёлтюрдюн, ма энди, быланы да ёлтюр!» — дегенди.

152-чи иш. Бусагъат заманны этимлерин озгъан заманнга салыб джазыгъыз.

Юлгю. Кюн тутулуру талай кюнню алгъа газетде джазылгъан эди.

Кюн тутулуру талай кюнню алгъа газетде джазылады. Тутулуру кюннде да радио бла бериледи. Алай а биз бурун меджисуулукъну заманындача не шок атмайбыз, не дауурбаз къакъмайбыз, мияла кесеклени джалын этебиз, сора кюннге къараргъа хазырланабыз.

153-чю иш. Хапарланы ал джаны бериледи, къалгъанын планнга кёре кесигиз джазыгъыз.

Колхозну малчылары малла бла джайлыкълагъа чыкыгъандыла, фермалары да джарашыб ишлеб тебрегендиле. Кёк чууакъ тургъанлай, бир булутчукъ чыгыб, улудан уллу болуб, кёкню къаралтыб тебреди.

План.

1. Кёкню къара булутладан толгъаны.
2. Уллу джангур джаугъаны.
3. Талай малны сюрюуден бёлкюуб къалгъаны.
4. Малчыла аланы излеб табханлары.
5. Кюнню аязыгъаны.

154-чю иш. Озгъан заманны этимлерини тюблерин сызыгъыз.

Къаууму да джашчыкъны айтханына къулакъ ийиб тохтадыла. «Мен чепкеними берсем, не этериксе да?» — деб Бийнөггер сорду. Батал юсюнден чепкенин сыдырыб алыб, Ибрахимни къолуна тутдурду. Ибрахим юй чалдышха чыкъды. Къанамат бла Бадиматны элни къыйырына дери ашырыб, межамларына джыйылдыла. Ибрахим Къанаматны кесине энчи айтырма деб къойгъан хапарыны къыйырын айтды.

(А п п а л а н ы Х.)

155-чи иш. Назмуда боллукъ заманны этимлерин табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

Сен джол ачсанг, джаш тѣлю да алгъа барыр,
Азатлыкъда андан кѣб файдаланыр,
Аллында буруу къоймай, джыгъар, аудурур,
Коммунагъа налмаз ташдан джулдуз салыр.

(Ертенланы А.)

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИНДЕН ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ.

§ 27. Ат.

156-чы иш. Джазыгъыз, атланы тюблерин сызыгъыз. Хапарны айтыргъа хазырланыгъыз.

Иссаны джигитлиги.

Исса темир джолну къатында джашай эди. Бир кюн Исса школдан келе тургъанлай, бир рельсаны бузулуб тургъанын кѣрдю.

Ол заманда поезд станциягъа джууукълашхан эди. Исса, пионер галстугун тешиб ѳрге кѣлтюрюб, булгъаб башлады. Машинист, сигналны кѣрюб, поездни тохтатды. Адамла барысы да Иссагъа бюсюреу этдиле. Исса саугъа алды.

157-чи иш. Атлагъа соруула сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Ийнек бла бѣрю.

Чегетде ийнекле отлай эдиле. Бир ийнекни гитче бузоучугъу да биргесине эди. Ала джукъ билмей тургъанлай, бир бѣрю чыгъыб, алагъа къарады. Ийнекле анга чабар къан алдыла. Бузоучукъ къоркъа билмей эди. Бѣрю алагъа чабаргъа базмады да джанлады.

158-чи иш. Окъугъуз. Ким? деген соруугъа джууаб этген атланы тюблерин бир сыз бла, не? деген соруугъа джууаб этген атланы тюблерин эки сыз бла тартыгъыз.

Школну бачхасында.

Кюн джылытады. Къар эрийди. Джер джылынады. Бачхалада ишлер заман джетеди. Биз школ бачхагъа чыкъдыкъ. Устаз хар бирибизге иш берди. Унух бла Айшат джерни джумушатадыла. Аминат бла Секинат къазылгъан джерни тахталагъа юлешедиле. Джулдуз бла Минат тахталагъа урлукъ саладыла.

159-чу иш. Суратха къараб, хапарчыкъ джазыгъыз.

Ленин атлы атом ледокол.

160-чы иш. Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Нальчик Къабарты-Малкъар АССР-ни ара шахарыды.

Черкесск Къарачай-Черкес автоном областны ара шахарыды.

Минги Тау Кавказны эм мийик таууду.

М. Ю. Лермонтовгъа Бештауда памятник салгъанбыз.

Дунияда эм терен кёл Байкалды.

Алексей Максимович Горький уллу пролетар джазыучуду.

161-чи иш. Окъугъуз. Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы, хапарчыланы табыб, тюблерине сызла тартыгъыз. Башчыла тилни къайсы кесеклеридиле?

Китле джерни юсюнде джанууарланы эм уллусуна саналадыла. Ала океанлада джашайдыла. Китле суугъа терен батыб кёб туралмайдыла. Сууну башына къалкъыб чыгъыб, хауа бла солуйдула.

162-чи иш. Хапарны джазыгъыз. Атланы айтымда къайсы членле болгъанларын эсlegungиз, башчыны, хапарчыны тюблерин тартыгъыз.

Март джетди. Чаукала уяла ишлейдиле. Ала уялары тереклени башларында ишлейдиле. Джити бурунлары бла чёблени, чыбыкъланы къабыб ташыйдыла. Уя ишлеу бошалады. Чаукала уяларында балала чыгъарадыла. Алагъа къуртла ашатадыла, учаргъа юретедиле.

163-чю иш. Бу тюбюндеги атладан айтымла къурагъыз. Айтымлада башчыны, хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

1. Джигити, Совет Союз, Багъатырланы Х.

2. Коммунист партия, Хорламлагъа, джангы, элтеди, бизни.

3. Къазауат, деб, кюрешибиз, болмасын, биз.

4. Барабыз, коммунизмге, биз.

164-чю иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

1. Ат къаллай соруулагъа джууаб этеди?

2. Къаллай атла боладыла?

3. Энци атланы къалай джазабыз?

4. Ат айтымда не болуб келеди?

Кесинг юлгю келтир.

§ 28. Сыфат.

165-чи иш. Хапарны окъугъуз.

Сууукъ къыш.

Джылы джай кетди. Алтын кюз да озду. Терекле чапракъсыз сюеледиле. Сууукъ къыш келгенди. Колхозну фермасында иш кѣбдю. Малчыла кѣк биченни маллагъа юлешедиле. Семиз ийнекле биченни суйюб ашайдыла. Бай колхозну къыш да кѣбдю иши.

166-чы иш. Хапарчыкъны окъугъуз, сыфатланы тюблерине бирер сыз, атланы тюблерине экишер сыз тарта джазыгъыз.

Акъ айю.

Акъ айю Северде бузлу, сууукъ тенгизде джашайды. Тенгизни бузлары бек уллула боладыла. Ала, кемелеча, сууда барадыла. Акъ айюле, аланы биринден бирине секире, табхан джаныуарларын ашай, сууукъ тенгизде джуууна, алай джашайдыла.

Къарыусуз моржла, тюленле, тюрлю-тюрлю чабакъла бары да акъ айюге татлы аш боладыла.

167-чи иш. Бу сыфатлагъа тыйыншлы атла къоша. айтымла джазыгъыз.

Уллу, кенг, мийик, ариу, сютлю, иги, татлы, акъ, къара, къызыл, сары, мор, джюрюшлю, къаты, кѣк.

168-чи иш. 1. Окъугъуз.

Кавказ.

Кавказны сейирлик табигъаты барды. Джазгъы кюн артыкъсыз да эсингде къалады. Джылы, шош эртденлик. Кѣм-кѣк кѣкде бир булутчукъ джокъду. Джырлаучу къанатлыла тангны атханына джыр бла джолугъадыла.

Къурт-къумурсха да къозгъала башладыла. Кюн бла къаяны келеккеси базман болады.

Кюн къаяны артында чыгъа тебрегенлей, аргъы бет-де къаяны келеккеси энишге эне башлайды. Кюн мийикге чыгъаргъа келекке тас болуб къалады. Чыкъны тамчылары, къаллай гокка хансны юкюнде болса, аны бояуун аладыла. Къарт таула къызарадыла. Кюн тийгинчи къара кёрюнюб тургъан джерле кюн тийгенлей кёгередице. Къарангы тар къолланы джырлары эслене башлайдыла. Мийик таудан акъгъан тау суучукъ узакъдан кюмюш бетли тауча кёрюнеди.

2. Хапарда сыфатланы ала сыфатлагъан атла къатыш джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Юлгю: *Сейирлик табигъат.*

§ 29. Айтым.

169-чу иш. Хапарны окъугъуз анга ат атагъыз. Айтымны аягъында точка сала джазыгъыз.

Кюн узуннга айланганды сыртла кёгергендиле терекле чагъадыла. Суула боз болгъандыла тракторла джерни сюредиле колхозчула тюзлеге чыкъгъандыла машинала урлукъ ташыйдыла. Школну бачхасында да иш башланганды хар класс кесини участогун къазады сабан чыпчыкъла учуб келгендиле.

Айтым нени билдиреди? Ненча сёзден къуралыргъа боллукъду? Айтым къаллай хариф бла джазылыныб башланады?

170-чи иш. Назмуну окъугъуз. Ненча айтым болгъанын айтыгъыз.

Джашау, джазча, сейирди,
Барабыз джарыкъ джолда.
Насыбны Ленин бергенди,
Аны тутайыкъ къолда.

Биз чыгъабыз урунургъа,
Хар ким джарар джеринде,
Артыкъ ишле къралынгы
Боранында, джелинде.

(Хубийланы Осман.)

§ 30. Хапарлаучу, кёлтюртюучю, соруучу айтымла.

171-чи иш. Айтымланы окъугъуз, ахырларында не белгиле болгъанын кёрюгюз.

Колхозчула сабан сюредиле. Джылы кюн тийди. Джашасын Коммунист партия! Пионерле, Ленинни иши ючюн кюреширге хазыр болугъуз! Джашасын коммунизм! Сени атанг Коммунист урунууну джигеримиди? Биринчи космонавт кимди?

Айтымла хапарлаучу, кёлтюртюучю, соруучу боладыла. Хапарлаучу айтым бир затны хапарын билдиреди. Аны ахырында точка (.) салынады.

Пионерле клубха джыйылдыла.

Кёлтюртюучю айтымда адамны къууанчы, бушууу ангылашынады. Аны ахырында кёлтюртюучю (!) белги салынады.

Джашасын туугъан Джуртубуз!

Соруучу айтымда бир зат сорулады. Аны ахырында соруу (?) белги салынады.

Сен къайсы классда окъуйса?

172-чи иш. Айтымланы ахырларында керекли тыйгъыч белги-лени сала джазыгъыз.

Джашасынла бизни космонавтларыбыз

Таулагъа къар джауду Бизни классыбыз эришиуде биринчи орунну алгъанды.

Джашасын урунуу суйген совет халкъ.
Рахатлыкъ къазауатны хорлар
Джырлагъанлада Соня да бармы эди

173 чю иш. Хапарлаучу айтымланы соруучу айтымлагъа буругъуз. Тыйгъыч белгиле салыгъыз.

Ахмат темир джолну къатында джашайды. Ол бир рельсаны сыныб тургъанын кёрдю. Галстугун тешиб ёрге кёлтюрдю. Машинист поездни тохтатды. Ахматха саугъа бердиле.

174 чю иш. Соруучу айтымлагъа буругъуз. Тыйгъыч белгилери салыгъыз. Керек болса, соруугъа джууаб да этигиз.

Космосха биринчи ким учханды? Ол Совет Союзну Джигитиди Пионерле Гагаринни бек сюедиле. Ала аны бойнуна къызыл галстук такъдыла Юрий Гагарин сыйлы пионерди Ол биринчи космонавтды

КОСМОС

КОСМОНАВТ

175-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Дунияда рахатлыкъ джашасын. Джашасын Совет къралыбызны пионерлери. Ленинни иши ючюн кюреширге хазыр болугъуз Хар заманда хазырбыз.

Хазыр бол!

Хар заманда хазырма!

Башында айтымлагъа кесигиз бир хапарлаучу, бир соруучу бир кёлтюртюучю айтым табыб джазыгъыз.

176-чы иш. Айтымланы окъугъуз. Устазны диктовкасы бла джаргъа хазыр болугъуз.

Джашасынла совет алимле! Бизни замаң кимге да къанат битдиреди. Комсомол къызла, джашла колхоз фермада ишлейдиле. Исси кюн биз Къобаннга джууунур-гъа барабыз. Кёк къалай тазады! Джашасын Уллу Октябрь! Къайсы китабны окъуб бошадыңг? Сени атанг колхозда бригадирмиди?

177-чи иш. Соруулагъа джууаб этигиз.

Къаллай айтымла боладыла?

Соруучу айтым нени билдиреди?

Кёлтюртюучю айтымла деб а къаллай айтымлагъа айтабыз? Хапарлаучу айтым а нени билдиреди?

§ 31. Айтымны баш членлери.

Башчы бла хапарчы.

178-чи иш. 1. Суратлагъа къарагъыз. Аланы тюблеринде ай-тымланы окъугъуз.

Къызчыкъ окъуйду. Джашчыкъ джазады. Къызчыкъ орнун джыяды.

2. Биринчи суратда кимни кёресиз? Къызчыкъ не этеди? Къызчыкъ деген сёз къайсы соруугъа джууаб этеди? Джашчыкъ деген сёз а?

Къызчыкъ (ким?) — башчы, окъуйду (не этеди?) — хапарчы.

3. Суратланы тюблеринде айтымланы джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны табыгъыз, тюблерине сыз тартыгъыз.

Айтымда кимни, не ни юсюнден сѣлешине эсе, анга башчы дейдиле.

Башчы ким? не? кимле? неле? деген соруулагъа джууаб этеди.

Башчыны не этгенин, не этеригин, не болгъанын кѣргюзген сѣзлеге хапарчы дейдиле. Хапарчыла не этеди? не этерикди? не боллукъду? деген соруулагъа джууаб этедиле.

179-чу иш. Точкаланы орнуна керекли сѣзлени сала джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Чабакъ . . . джашайды. Тюлкю . . . джюрюйдю. Къойчу . . . кютеди. Атчы . . . элтеди. Суула . . . къошуладыла. Биз . . . къурайбыз. Хызыр . . . келди. Зухра . . . окъуйду. Соня . . . этеди. Темирчи . . . ишлейди. Устаз . . . кирди, сохтала . . . турдула.

Керекли сѣзле: *ѳрге, классха, бычакъ, сурат, назмуну, коммунизмни, тенгизлеге, газет, къойланы, джайлыкъдан, сууда, чегетде.*

180-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбюн бир сыз бла, хапарчыны тюбюн эки сыз бла сызыгъыз.

Кёк джашнау.

Джайгъы кюн къыздырады. Сабийле кёгет джыяр-
гъа кетгендиле. Кёк джашнады. От чакъды. Элия таууш
эшилди. Къаяла запырдадыла. Челекден къуйгъанча
джаууб башлады. Сабийле терек тюбуне джыйылдыла.
Джаугъан тохтады, кюн тийди. Кёкде джанкылыч кё-
рюндю. Сабийле къууандыла. Ала челеклерин толтурдула.
Элге джырлай къайтдыла.

элия

къаяла

таууш

181-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алагъа кесигизден сёзле кё-
шуб джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Кеме джюзеди. Поезд барады. Эскаватор къазады.
Трактор сюреди. Комбайн орады. Аэроплан учады. Ат
кишнейди. Ийнек ёкюреди. Ит юреди. Къой мангырайды.
Берю улуйду. Джел урады. Чыпчыкъла джырлайдыла.

182-чи иш. Точкаланы орнуна керекли хапарчыны джазыгъыз.
Башчыны, хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Къонгурау Дерс Устаз классдан Сох-
тала да бёлюнюге Школну аллында оюн Са-
бийле тегерек Кёб оюнла Кёб джырла
Къонгурау Сабийле дерсге

183-чи иш. Айтымланы окъугъуз.

Юрий Гагарин биринчи космонавтды. Герман Титов
экинчи космонавтды. Ала экиси да Совет Союзну Джигит-
леридиле. Мазан школда устазды. Исмаил мени суйген
теңгимди.

184-чю иш. Суратха къараб хапарчыкъ джазыгъыз.

ХЫЙЛАЧЫ КИРПИЧИК.

П л а н.

1. Кирпини ненча балачыгъы болгъанды?
2. Кирпи балачыкъла не ашаб джашагъандыла?
3. Кирпи балачыкъла не затха къууанадыла?
4. Кирпини хыйлачы болгъанын неден билдигиз?

185-чи иш. Башчыны тубюн бир, хапарчыны тубюн эки сыз бла сызыгъыз.

Къарылгъач.

Кюн джылтырайды,
Кырдык кегереди,
Къарылгъач бизге
Джыл сайын келеди.

§ 32. Башчы бла хапарчыны келишиулери.

186-чы иш. Окъугъуз.

Кюн джерни джылытады.

Кюн (н е э т е д и?) джылытады (н е н и?) джерни.

Къалын чегет шууулдайды.

Чегет (н е э т е д и?) шууулдайды. Шууулдайды (н е?) чегет.

Чегет (к ъ а л л а й?) къалын.

Айтымда сёзле бир-бирлерине магъаналары бла байланадыла, хар сёзге тюз соруу сала билирге керекди. Сёзлени къыйырларына тюрлю-тюрлю кесекчикле къошуладыла.

187-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орнуна керекли сёзлени къошуб джазыгъыз.

Сабийле окъуйдула (к ъ а й д а?)

Ишчиле ишлейдиле (к ъ а й д а?)

Колхозчула джашайдыла (к ъ а й д а?)

Къойчу къойланы кютеди (к ъ а й д а?)

Атам келди (к ъ а й д а н?)

188-чи иш. Башчыны, хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз.

Т ю л к ю .

Тюлкю чегетде гитче джолчукъ бла бара эди. Бара тургъанлай, эт ийис сезде. Ол эт ийисге чабды. Узакъ бармай, къапханнга тюшдю.

189-чу иш. Бу башчылагъа хапарчыла къошуб джазыгъыз.

Ата джуртубуз, Совет Союз, Урунуу, Мюрзеу, Самолёт, Ставрополь, Москва.

Юлгю: *Бизни Ата джуртубуз уллуду, байды, къаруулуду.*

§ 33. Айтымны сансыз членлери.

190-чы иш. Окъугъуз. Башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз. Башчы бла хапарчыдан къалгъан сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле, кёрюгюз.

Кавказда мийик таула бардыла. Чегетни чегетчиле сакълайдыла.

Башчы бла хапарчыгъа айтымны баш членлери дейдиле. Айтымда аладан башха, къаллай болса да бир соруугъа джууаб этген сёзлеге айтымны сансыз членлери дейдиле.

Юлгю: *Кавказда мийик таула бардыла. Таула (не ле?)—башчы; бардыла—хапарчы; мийик (къаллай?)—сансыз членди.*

191-чи иш. Айтымлада сансыз членлени табыгъыз. Къайсы соруугъа джууаб этгенлерин кёргюзюгюз.

Шемшер.

В. И. Ленин табигъатны бек суйгенди. Ол кёб заманна акъ къайынлагъа, джашил наратлагъа къараб туруучан эди. В. И. Ленинни кабинетинде шемшер терекле ёсендиле.

192-чи иш. Окъугъуз. Ийнек деген сёзню соруулагъа кёре джарашдырыб джазыгъыз.

Ийнек сюрюуден къайтды. Ийнекни мангылыый къашхады. Ийнекни орнуна джыйдыла, саудула. Ийнекге аш салдыла. Ийнекде семизлик уллуду. Ийнекден суткагъа джыйырма литр сют сауадыла.

Къайтды (не?) . . .

Мангылайы къашхады (нени?)

Орунга джыйдыла (нени?)

Аш салдыла (неге?)

Семизлик уллуду (неде?)

Сют сауадыла (неден?)

193-чю иш. *Соня* деген сёзню ахырларын сызыгъыз.

Соня.

Соня экинчи классда окъуйду. Соняны эгечи онунчу классны бошайды. Иги окъугъаны ючюн устаз Соняны бек сюеди. Сонягъа быйыл тогъуз джыл толады. Къалгъан сохтала Сонядан юлгю аладыла.

194-чю иш. Точкаланы орнуна керекли сорууланы сала, айтымланы джазыгъыз.

Быйыл бизни элде уллу (. . .) школ ишленгенди. Сохтала бла устазла (. . .) школну тегерегинде терекле орнатхандыла (. . .). Школгъа Максим Горькийни атын атагъандыла. (. . .) школда биз тюрлю-тюрлю усталыкгъа юренебиз. Школ бизни бек суйген юйюбюздю.

Керекли соруула: Неге? Не? Нени? Неде?

195-чю иш. Айтымланы окъугъуз, къачан? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблери сызыгъыз.

Ахмат бюгюн таудан келди. Кюн сайын биз зарядка этебиз. Тамбла бизни классыбыз экскурсиягъа барлыкъды. Эртден 8 сагъатда окъуу башланады. Къыш чанала бла учабыз.

196-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Къ а й д а? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин сызыгъыз.

Орамда сабийле ашыкъ ойнайдыла. Рамазан кесини ашыкъларын элтиб юйде асырады. Заманыбызны кёбюсюн биз школда ашырабыз. Сафиятны къарнашы Москвада окъуйду. Шахардан келген сохтала элчилеге концерт кёргюздюле.

197-чи иш. 1. Окъугъуз.

Саугъа.

Хасанны кёб кёгюрчюнлери барды. Ол эки кёгюрчюнню кесини тенгине — Рамазаннга берди. Рамазан ол саугъагъа бек къууанды.

Эки кюнню кёгюрчюнле клеткада джашадыла. Рамазанны къарт атасы кёгюрчюнлеге юйчюк ишледи. Рамазан кёгюрчюнлеге иги къарайды. Заманында аш береди, суу ичиреди.

2. Бу хапарчыкъгъа сорууланы джазыгъыз, соруулагъа джууаб этигиз.

1. Кимни кёб кёгюрчюнлери бар эди?
2. Эки кёгюрчюнню кимге берди? Нек берди?
3. Рамазанны кёгюрчюнлери эки кюнню къайда джашадыла?
4. Кёгюрчюнлеге юйчюк ким этди?
5. Рамазан кёгюрчюнлеге къалай къарай эди?

§ 34. Къайтару.

198-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Сансыз членлени айыргъыз.

1. Мен Алийсагъа сёлешдим. 2. Атам отунну джарды. 3. Анам ийнекни сауду. 4. Къарнашым сюрюуге кетди. 5. Эсен Бакуну кёрмегенди. 6. Солтан-Мурат шемшерден къашыкъ этди. 7. Юзейир кийикни эследи. 8. Къаргъа те-

рекеге кьонду. 9. Джумарыкъ хансда отлайды. 10. Агъач тауукъ агъачны къазады. 11. Чабакъ суудан чыкъмайды. 12. Бедене суугъа кирмейди.

199-чу иш. Точкаланы орунларына керекли болуш ахырланы сала, бу айтымланы тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

1. Осман Умар... джыкьды. 2. Умарны джаны... тийди. 3. Ол Осман... кёлкьалды болду. 4. Дырынчыла дырынла... кьургъакълай джыйдыла. 5. Ол къазан... сют кьуйду. 6. Борис от... отунла салды. 7. Кюн джер... джылытды. 88. Кёк... булут джокьду. 9. Колхозчула бачхала... сугъарадыла. 10. Ыйыкъ... джети кюн барды 11. Ишчиле иш... кетдиле. 12. Шапа кьош... кьалды. 13. Ёребаш ийнек семиз... .

Ёребаш

200-чю иш. Хапарчыкъны джазыгъыз. Сянсыз членлени тюблерин сызыгъыз.

Тагъ атды. Чыммакъ чакъгъан терекле кёрюндюле. Къанатлыла аламат джырла джырлайдыла. Исси кюн тиерикди. Таудан салкъын аяз урады. Ол ариу ийисни келтиредди. Терен хансда малла отлайдыла. Акъбаш тауланы башларына кюн таякъла тиедиле. Терен ёзенледе алкъын салкъынды. Уллу сууну тауушу узакъгъа эштиледди. Бойнакъ айю да мамурачы бла чынгыл къаяны башындан къарайды. Къаяны тюбюнде субай терекле ёседиле.

201-чи иш. Точкаланы орнуна кьалла й? деген соруугъа джууаб берген сансыз членле кьошуб джазыгъыз.

1. ... тауну субай ёсген ... нызысы! 2. Чарсда ... ат ... атны озду. 3. ... суудан ётерге кьыйынды 4. ... сабий устазны да, сохталаны да кьууандырады. 5. Школ садда

... терекле ёседиле. 6. Алада ... алмала. ... шапталла,
... кертмеле битедиле. 7. Биз ... бёрюню ёлтюрдюк.

Керекли ачыкълаучула: мийик, кёк, тору, къара, ул-
лу, иги, алапат, къызыл, тюклю, татлы, уллу.

202-чи иш. Назмуну азбар этигиз. Устазны айтханы бла джа-
заргъа хазыр болугъуз.

Владимир Ильич Ленин.

Елюр хар джол,
Ленинни джолундан ёзге,
Ленинизм сауду,
Туугъанды ол ёлмезге.

(Ёртенланы А.)

§ 35. Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла.

203-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Башчыны тюбюн бир сыз
бла, хапарчыны тюбюн эки сыз бла тарта джазыгъыз.

Къар джауду. Боран къобду. Суула бузладыла. Са-
бийле къууандыла.

**Бу айтымла къуру башчы бла хапарчыдан къурал-
гъандыла. Быллай айтымлагъа джайылмагъан айтымла
дейдиле.**

Юлгю: *Биз окъуйбуз.*

204-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны, хапарчыны та-
быгъыз. Айтымланы сансыз членлери къайсы соруулагъа джууаб
этедиле, эсегиз.

Таулада къар джауду. Сууукъ кюнле келдиле. Сабий-
ле джарыкъ, джылы класслада окъуйдула. А. С. Пушкин-
ни джомакъларын окъудукъ.

Башчы бла хапарчыдан сора сансыз членлери болгъан айтымлагъа джайылгъан айтым дейдиле.

205-чи иш. Джайылмагъан айтымладан джайылгъан айтымла къураб джазыгъыз.

Кюн тийди. Чалкъычы чалады. Биз болушабыз. Къоянчыкъ къачды. Сабийле джууунадыла. Пионерле джырлайдыла.

Юлгю: *Ариу кюн тийди.*

206-чы иш. Кесигиз юч джайылмагъан, тёрт джайылгъан айтым къурашдырыб джазыгъыз.

207-чи иш. Джайылгъан айтымладан джайылмагъан айтымла къураб джазыгъыз.

Бизни элни къаты бла суучукъ барады. Таудан джылы аязчыкъ урады. Суучукъла ашыгъыб барадыла. Бизни элде джангы клуб ишленди. Колхоз бачхасындан уллу хайыр алады.

Мени атам шахтада ишлейди. Бизни сууларыбызда электростанцияла ишленгендиле.

Юлгю: *Суучукъ барады.*

§ 36. Тил ёсдюрюу.

208-чи иш. Устазны болушлугъу бла хапарчыкъ джазаргъа хазыр болугъуз.

Бу эки итчикге иги къарачыгъыз. Белка бла Стрелкагъа. Ала адамлагъа уллу къуллукъ этгендиле.

Совет алиMLE ол эки итчикни, спутник кемеge олтуртуб, космосха джибергендиле.

Белка бла Стрелка джерни тегерегине учуб айлангандыла.

Ала кёб километрлени учуб, дагыда джерге къайтыб келгендиле.

Энди спутникледе космонавтла учадыла.

1. Белка бла Стрелка адамлагъа не этгендиле?

2. Совет алимле Белка бла Стрелканы неге олтуртхандыла?

3. Къайры джибергендиле?

4. Кёб километрлени учуб айланыб, дагыда къайры къайтыб келгендиле?

5. Энди спутникледе кимле учадыла?

Белка бла Стрелканы телевизор бла кёргенмисиз? Къалай кёрген эдигиз, хапарын айтыгъыз.

209-чу иш. Хапарны юч кесекге бёлюгюз. Хар кесегине ат атагъыз. Хапаргъа план салыгъыз.

Санитар ит.

Ол къазауатда болгъан эди. Бир солдат аягъындан джаралы болду. Ол ханса джата эди. Санитарла, аны табмай, алгъа кетдиле. Алай бла солдат сау кюнню джатыды. Кеч болду.

Олсагъатда джаралы итни джууукъда айланганын эштеди. Солдат акъыртынчыкъ итни чакъырды. Ол санитар ит эди. Сыртында къызыл крести бла сумкасы бар эди. Солдат байлауну алды, аягъында джарасын байлады.

Ит а, ызына айланыб, чабыб кетди. Ол, санитарны алыб, дженгил къайтды. Алай бла ит солдатны ёлор джеринден къалдырды.

210-чу иш. Хапарны талай джолда окъугъуз, устазын сорууна джууаб этерча болугъуз.

Сокольникледе ёлка.

Владимир Ильич Сокольникледе сабий ёлкагъа келди. Сабийле мардасыз къууандыла. Сабийле бир-бири къолларындан тутуб, тегерек болдула. Оюнчакъланы барысын кеслери этген эдиле. Гитче Катячыкъны чычхан-

чыкъ этдиле. Лёша Катяны ызындан сюрдю, аны тутхан бек тынч эди. Алай а ол Леинден тутхан эди.

Владимир Ильич Катяны кьолларында ёрге мийик кёлтюрдю.

— Киштик чычханчыкьгъа джеталлыкь тюддю!

Гитче Катячыкь Ленинни кьатында чаба эди.

Ленин эслеб, акьыртынчыкь аны кьолундан тутду. Сабийле кёб ойнадыла, азбар айтдыла, джырладыла. Ол кёзюуде Надежда Константиновна Крупская бла Владимир Ильични эгечи — Мария Ильинична юйге, уллу корзинканы толтуруб, саугъала алыб келдиле. Саугъаланы сабийлеге Ленин келтиртген эди. Сабийле, саугъалагъа кьууаныб, даурчукь этген заманда, билдирмей, Ленин акьыртынчыкь юйден чыкьды.

211-чи иш. Хапарны окьугъуз. Изложение джазыгъыз. Хапаргъа план салыгъыз.

Джут ит.

Ауузунда сюеги бла кёпюрге бир ит киргенди. Баратурганлай, сууда кесини кёлеккесин эслегенди. Кесини кёлеккесине башха итди деб кёлюне келгенди, андан сюекни сыйырама деб, суугъа секиргенди. Сууда джукь да табмагъанды, кесини сюегинден да кьуру кьалгъанды.

§ 37. Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу.

212 чи иш. 1. Алгъа адамланы, аны ызындан малланы, джаныуарла бла ёсюмлени атларын джазыгъыз.

Пионер, тюлкю, наныкъ, алма, къаз, ат, эшек, окъуучу, ийнек, борсукъ, чурукъчу, малчы, къой, эгеч, тал, сюрюу, ата, ана, терек, джилек бузоу, эчки, къайын, тана, колхозчу, джубран, устаз, темирчи, улакъ.

Юлгю: *Адамла: пионер ...*

Малла:

Джаныуарла:

Ёсюмле:

2. Ким? деген соруугъа джууаб этген атланы тюблерин сызыгъыз.

213-чю иш. Алгъа шахарланы атларын, андан сора юй сауутланы, школ кереклени атларын джазыгъыз.

Ростов, аякъ, ручка, къашыкъ, Нальчик, портфель, стол, диван, Карачаевск, орундукъ, Иссисуу, стакан, Москва, карандаш, Киев, чолпу, къысхач, Ташкент, джалгъаууч, парта, глобус, карта, мел, бычакъ, шиндик, Черкесск, табакъ, чоюн.

214-чю иш. Алгъа адамланы санын, аны ызындан тегерекде кёрюнген затланы джазыгъыз.

Адамланы саны:

Кёрюнген затла:

Керекли сёзле: *баш, чач, къаш, боюн, суу, терек, школ, къол, тал, джол, бел, джауорун.*

215-чи иш. Алгъа ким? деген соруугъа джууаб этген сёзлени, андан сора не? деген соруугъа джууаб этген сёзлени джазыб алыгъыз.

Чурукъ—чурукъчу.
Темир—темирчи.
Колхоз—колхозчу.
Бригада—бригадир.
Агъашчы—агъач.
Джылкычы—джылкы.

216-чы иш. 1. Окъугъуз. Затланы атларын джазыгъыз.

Джашил, эл, эмен, келди, оракъ, чакъырды, Осман, суу, Нарсана, тюлкю, учду, джол, эшик, Алий, татлы, завод, джазды, тау, кюз.

2. Назмучукъну азбар этигиз, атланы табыгъыз.

Джюзген окъ тийсе келиб,
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб
Къорууларма чеклени.

(Х у б и й л а н ы О.)

217-чи иш. Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

В. И. Ленин Симбирск деген шахарда туугъанды. Энди ол шахаргъа Ульяновск дейдиле. Ол Волганы джагъа-сындады. Волгада Къазан деген шахар да барды. Ленин Къазанда окъугъанды. Сохтала экскурсиягъа Горькийге баргъандыла. Ала анда Владимир Ильич бла Надежда Константиновна Крупская джашагъан юнью кёргендиле.

218-чи иш. Джомакъланы джууабларында къллай атла бардыла? Джазыб алыгъыз.

Кълш да, джай да бир бетли.

Кесини ююн сыртына кълтюруб айланады.

Балтасыз кълпюрле ишлейди.

Сълешмейди, джырламайды, юйге уа билдиреди.

Къланатлары барды—учмайды, аякълары джокъду, кълуусанг а джеталмазса.

Д ж о м а к ъ л а н ы д ж у у а б л а р ы : *чабакъ, ёлка, ит, кълш, текеле-мюйюз.*

219 чу иш. 1. Энци атла бла айтымла кълурай джазыгъыз.

Бийчесын, Нальчик, Куба, Ата джуртубуз, Кълбан.

2. Энци атланы джазыгъыз: тёрт белгили джазыучуну тукълумларын, беш шахарны атын, юч джанууарны атын, эки тенгизни атын джазыгъыз.

220 чы иш. 1. Назмуну окълугълуз.

Баргълан сууланы кълчюн
Кълолубузгъл алабыз,
Колхоз эллерибизге
Андан джарыкт салабыз.

Сени салгълан тюз джолунг
Мпаннгылы къллдады,
Сени айтхан сълзлерниг
Хар иште да хорлайды.

(Теммоланы Х.)

2. Джазыгълыз. Атланы бирлик санда болгъланларын бир, кълб-люк санда болгъланларын эки сыз бла сызыгълыз.

221-чи иш. Тюбюндеги атланы бирлик саннга айландыра джазыгъыз. Къайсы кесекчиклени джазмай къойгъаныгъызны эсlegung.

Китабла, перола, партала, тетрадла, устазла, хансла, бёрюле, борсукъла, агъазла, бабушла, атла, малла, ишчиле.

222-чи иш. Джазыгъыз. Энци атланы тюблерине сызла тартыгъыз.

Ата джурт ючюн баргъан къазауатны заманында Эриккенланы Залихат, партизан болуб, оккупантлагъа къаршчы кюрешгенди. Залихат аланы къолларына тюшгенди, Карачаевскеде аны гестапочула къыйнаб тургъандыла. Артда немецле Залихатны Нарсанада ёлтюргендиле.

Ленинград

Волгоград

223-чю иш. Сыфатланы тюблерин бир сыз бла, этимлени тюблерин эки сыз бла сызыгъыз.

Анам меннге, халыдан къыппачыкъ эт, деб берди. Къагъыт табмай, мен джюн халыны гаккыгъа чырмадым. Къыппачыкъны элтиб печ башында корзинагъа салдым.

Юч ийыкъ ётдю, билмей тургъанлай, печ башындан бир ингичке тауушчукъ чыкъды.

Ол къыппачыкъдан чыгъа эди. Къыппачыкъны тешдим. Гаккыны ичинден гитче сары джюджекчик чыкъды. Бусагъатда ол уллу тауукъ болуб турады.

224-чю иш. Окъугъуз. Точкаланы орнуна керекли сыфатланы сала джазыгъыз.

Бизни Ата джуртубуз (к ъ а л л а й д ы?) . . . , . . . , Бизни къралда (к ъ а л л а й?) . . . адамла кёбдюле . . . , . . . булутла кёкню джабдыла. Бизни элибизге бир . . . автобус келди, (к ъ а л л а й?) . . . къыш кетди. (К ъ а л л а й?) . . . джаз келди. (К ъ а л л а й?) . . . кюн джылтырайды (к ъ а л л а й?) . . . кырдык чыкъды.

Керекли сёзле: *къарыулу, сууукъ, уллу, джылы, джашил, джарыкъ, акъыллы, билимли, къара, кючлю.*

225-чи иш. Хапарчыкъгъа ат атагъыз. Изложение джазыгъыз. Изложениеде сыфатланы тюблерин толкъун сыз бла тартыгъыз.

Эртденги кюн юлени, тереклени башларын джылтыратады. Джылы джелчик бетинге урады. Илипинледе суучукъла ашыгъыб барадыла. Сабийлени джарыкъ кюлген тауушлары чыгъады. Тереклени бутакъларында чыпчыкъла джырлайдыла.

Бал чибинле да, гокка хансчыкълагъа къонуб, джызылдайдыла. Къалай ариуду джылны бу заманы!

226-чы иш. Сыфатлагъа соруула сала джазыгъыз.

1. Уучула уллу къаяны башына чыкъдыла.
2. Къаты джел терекни чапракъларын тюшюрдю.
3. Исси кюн къыздырады.
4. Сабийле ариу кенг орамгъа чыкъдыла.
5. Коммунист партия бизни насыблы джашаугъа чыгъаргъанды.

Юлгю: *Уучула уллу (къаллай?) къаяны башына чыкъдыла.*

227-чи иш. Айтымланы окъугъуз, сыфатланы тюблерине сызла тарта джазыгъыз.

Тёрт гёбелеккечик.

Джай эди. Исси кюн биченликде кёб тюрлю гокка ханс бар эди. Аланы башларында сары, къара, кёк, акъ гёбелеккечикле уча эдиле. Ала ариу гокка хансланы татлы сууларын иче эдиле. Акъ гокка хансха акъ гёбелеккечик клонду. Къызыл гокка хансха да къара гёбелеккечик къонду.

228-чи иш. Бу тюбюнде берилген сыфатлагъа келишген атланы къошуб, айтымла къураб джазыгъыз.

Мутхуз, джарыкъ, къара, джангыз, кюзгю, ариу, сей-
ирлик, акъыллы, уллу, кирсиз.

229-чу иш. Соруулагъа джууаб джазыгъыз. Алма къаллайды?
Шекер къаллайды? Эрик къаллайды? Бал къаллайды?

Юлгю: *Алма тегерекди, кызылды, татлыды.*

230-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. Затланы сыфатларын кёр
гозген сёзлеги тюблерин сызла бла тартыгъыз. Скобкалада точкала
ны орунларына керекли сорууланы салыгъыз.

Джарыкъ (. . .) кюн тийди. Гитче (. . .) Ахматчыкъ
къадалыб окъуйду. Сыркыу джашчыкъ анасыны ызын-
дан чабыб барады. Юйню аллында мийик (. . .) терекле
ёседиле. Гитче (. . .) ктызчыкъ ариу (. . .) джырчыкъ джыр-
лайды.

231-чи иш. Суратха къараб план салыгъыз, план бла хапарчыкъ
джазыгъыз. Джылны къайсы заманыды, эслегиз.

232-чи иш. Точкаланы орнуна атлагъа келишген этимлени къошуб, айтымланы джазыгъыз.

Устаз ханар Ишчи фабрикагъа ишге . . . къойчу колхоз къойланы . . . Къызчыкъ китаб Эшик аллыбызда Самыр (ит) Чыпчыкъ Сабийле чанала бла Пионерле орамны джырлаб

Зоя Космодемьянская.

Ма Зоя казармада. Уллу столну джанында партизан отрядны командири олтурады. Командир, Зояны сынаб къарагъанча, бетине къараб турады.

— Къоркъмаймыса?

— Огъай, къоркъмайма.

— Кече кесинг джангыз къалай къоркъмайса?

— Огъай, къоркъмайма.

— Фашистлени къолларына тюшсег а? Къыйылыкъ саллыкъдыла.

— Чыдарма.

Аны ийнанмакълыкъы комапдирни хо этдирди. Ол Зояны партизан отрядха алды.

233-чю иш. Этимлени табыгъыз, къайсы санда болгъанларын айтыгъыз.

234-чю иш. Ханарны окъугъуз. Этимлени башха джазыб алыгъыз. Ленинни юсюнден къаллай ханарла окъугъансыз, айтыгъыз.

Разлив кёлню къатында.

Владимир Ильич туругъа кёлню джанына келди. Ол, кеси чегетге барыб, къаты бутакъланы кесиб, чырпыла сындырыб, узакъ болмай, уллу къайын терекни къатында бутакъланы джерге чанчыб, башына чырпы тёшеб, тегерегини бичен бла джабыб, кеси суйгенча, балаган иш-

леди. Балаган таб болду, кенг болду. Ол кёзюде джаула Ленинни излеб айлана эдиле. Бир джолда сабийле кёлден бир уллу чабакъны алыб балаганнга келдиле. Олсагъатдан сабийле чабакъны бишириб Лениннге шорпа этебиз деб тебретиле. Алай а Владимир Ильич чабакъны тамбла кюнортасына кьойдурду.

Владимир Ильич чалкъы чала эди, биченин кьурута эди, джангурну аллы бла уа джыйыб гебен эте эди.

Насыблы сабийле.

235-чи иш. Суратха кьараб, хапар айтыгъыз.

1. Сабийле кьайдадыла?
2. Ала не этедиле?
3. Сабийле не затла бла ойнайдыла?
4. Сабийлеге быллай насыблы джашауну ким бергенди?
5. Сизни элде сабий сад бармыды?

СӨЗЛҮК

джазылыуун эсде тутаргъа керекли сөзле

А	дженгил джигер джуу джууунуу
акъкъаш алабаш алайыкъ Александр алфавит ауур	Е ёхтем
Б	З завод зынгырдауукъ
балийле барайыкъ басханды библиотека	И ие инженер исси
В	К камсык көрейик кийик коммунист космонавт
Владимир Волгоград	Къ къаптал Къарачай-Черкес къаяла къууаныб
Г	
гитче Горький	
Д	
доктор	
Дж	
джангы джаныуар джаулукъ джашил	

Л

Ленин
Ленинград

М

мийик
Москва
муккур

О

окъуйду
отряд

П

пионер
программа
Пушкин

Р

ракета

С

сабий
сангырау
Сарыкъулакъ
саулукъ
сейр
семиртеди
Совет Союз
сохта
Ставрополь
съезд
сюе
сүйюб

Т

тохта
тауукъ
таууш
телеграфха
тынгылаб
тюе

У

уллу
Ульянов
Ульяновск
урунуу
уста
устан
ууакъ

Х

Хазыр бол!
Хар заманда
хазырма!
хайуан
хариф

Ч

чархха
чачханды
Черкесск
чууакъ

Э

элия

БАШЛАРЫ

§ 1.	Биринчи класда окъулгъанны къайтарыу	4
§ 2.	Уллу харифле	13
§ 3.	Къайтарыу	16
§ 4.	Зынгырдауукъ бла сангырау тунакы тауушла	17
§ 5.	Зынгырдауукъла бла сангыраулааны сёзю ахырында тюз джазылыулары	20
§ 6.	Зынгырдауукъ бла сангырау тунакылааны сёзю ортасында тюз джазылыулары	21
§ 7.	Тунакы тауушланы алмашынуулары	23
§ 8.	Къайтарыу	24
§ 9.	Сёзю къурамы	25
§ 10.	Къайтарыу	29
§ 11.	Бёлум	31
§ 12.	Басым	33
§ 13.	Экиленген тунакы тауушлары болгъан сёзле	35
§ 14.	Къысха у, й, ь, ь болгъан сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюу	38
§ 15.	Къайтарыу	39
§ 16.	Магъанасы джуукъ сёзле	41
§ 17.	Магъанасы къаршчы сёзле	43
§ 18.	Тилни кесеклери	44
§ 19.	Атны магъанасы	46
§ 20.	Энци атла	47
§ 21.	Атланы бирлик бла кёблук санлары	48
§ 22.	Къайтарыу	50
§ 23.	Сыфат	52
§ 24.	Къайтарыу	54
§ 25.	Этим	57
§ 26.	Этимни заманлары	61
§ 27.	Ат	65
§ 28.	Сыфат	68
§ 29.	Айтым	69
§ 30.	Хапарлаучу, кёлтюртючю, соруучу айтымла	70
§ 31.	Айтымны баш членлери	72
§ 32.	Башчы бла хапарчыны келишюлери	76
§ 33.	Айтымны сансыз членлери	77
§ 34.	Къайтарыу	79
§ 35.	Джайылмагъан эмда джайылгъан айтымла	81
§ 36.	Тил ёсдюрюу	82
§ 37.	Джылны ичиде окъулгъанны къайтарыу	85

*Эльканов Магомет Казиевич
Урусова Асият Исмаиловна*

КАРАЧЛЕВСКИЙ ЯЗЫК

Грамматика для 2 класса

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор М. Ф. Шерпадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 22-V-1979 г.
Подписано в печать 1-II-1980 г.
Формат 70x90¹/₁₆. Физ. п. л. 6.
Усл. п. л. 7,02. Уч-изд. л. 3,9.
Бумага типографская № 2.
Заказ 3128. Тираж 2800 экз.
Цена 10 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати.
Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.